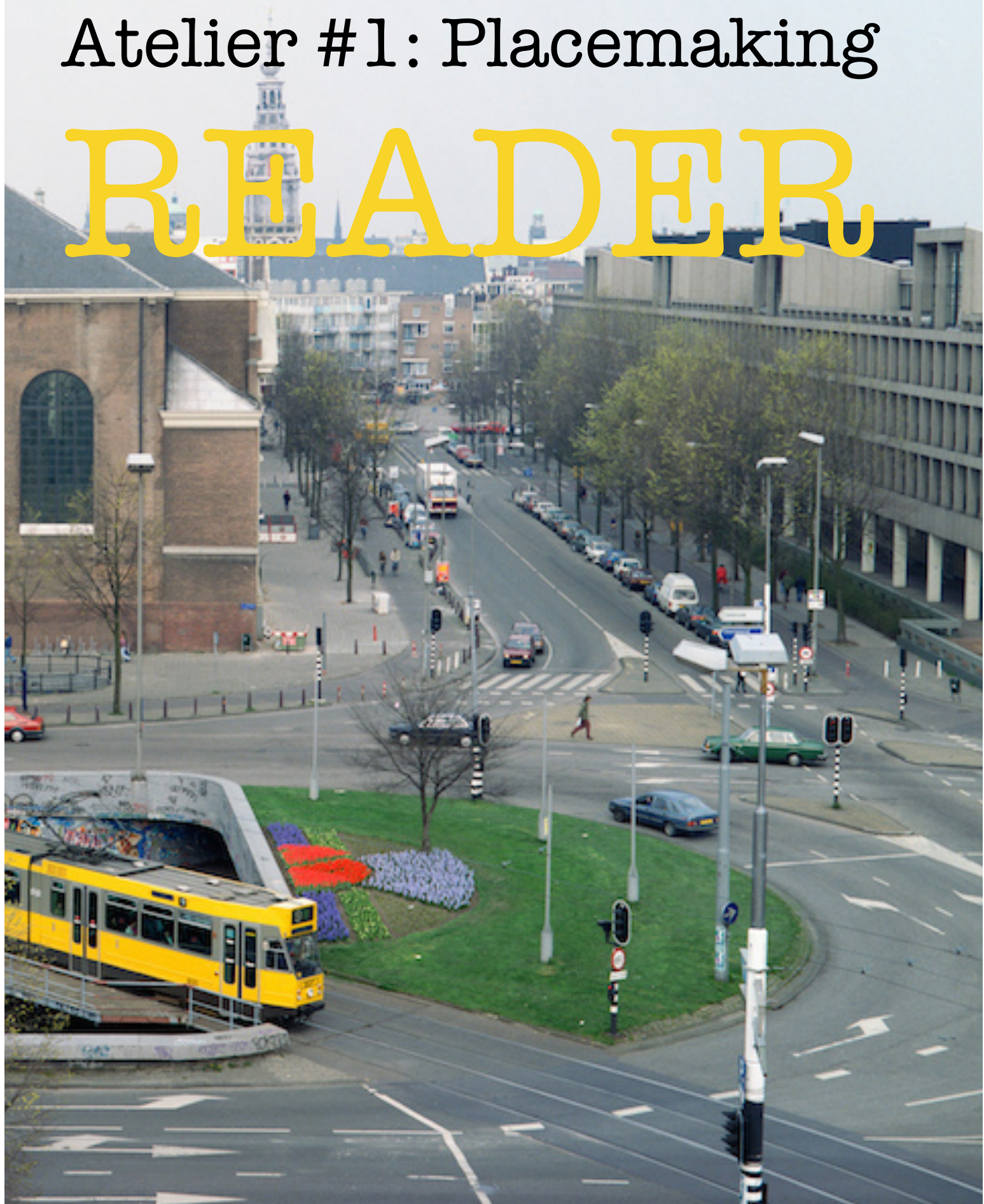

STRAATWAARDEN

Atelier #1: Placemaking

READER

Colofon

Straatwaarden is een project van het Heritage Lab, onderdeel van het *Amsterdam Creative Industries Network*.

Organisatie Straatwaarden

Riemer Knoop (Reinwardt Academie),
Projectleider
riemer.knoop@ahk.nl.

Michiel Schwarz (Sustainism Lab)
Onderzoeker/programmeur
michielschwarz@sutainism.com.

Redactie

Nancy van Asseldonk
Coördinator Heritage lab/afstudeerbegeleiding
nancy.vanasseldonk@ahk.nl

Foto omslag

Aarsman, Hans. Mr. Visserplein, Amsterdam (1992).
Nederlands Fotomuseum, inventarisnummer HAR / 3 / -

Informatie

Meer informatie over de ateliers, workshops, lezingen en eindpresentaties:
www.reinwardtcommunity.nl.

Inhoud

Deze reader bevat fragmenten van papers over Placemaking door studenten van de Reinwardt Academie, geschreven in het kader van het afstudeeronderzoek.

Inleiding	4
Placemaking - From space to place Michiel Schwarz	5
Wat is placemaking? De creatie van niets naar iets Lysanne Versteegh	8
Sence of place in Yangon. De rol van placemaking bij creatief reuse-urbanism Siënna Veelders	12
Placemaking Talitha van Ooyen	16
To live is to leave traces. Illegale placemaking: de rafelrand van cultureel erfgoed? Vera Bals	17
Placemaking. Hoe komt een plaats tot stand? Bart-Jan Ippel	23
Thuis op het plein Lygia van Sauers	26
Verder lezen	28

Inleiding

Het project Straatwaarden onderzoekt crossovers tussen erfgoedpraktijken en de vormgeving van onze stedelijke leefomgeving in een nieuwe maatschappelijke dynamiek. Tussen buurinitiatieven, zelfbouwgroepen en herbestemde monumenten. Dit multidisciplinaire project verkent nieuwe issues en het veranderde speelveld voor erfgoed en ruimtelijk ontwerp, onder andere in een serie Ateliers, workshops rond de casus Weesperstraat-Wibautstraat (waaronder de zogeheten Knowledge Mile).

Deze tijd van culturele en maatschappelijke transitie stelt eigen uitdagingen aan ontwerpers en erfgoedprofessionals. Er ontstaan nieuwe praktijken, waarbij het erfgoed domein steeds meer verbindingen vormt met maatschappelijke ontwerpprocessen in de stad. Zo'n veranderende context roept nieuwe vragen op over de relatie tussen 'erfgoed' en 'ruimte', met implicaties voor beide domeinen. Hoe krijgen onze leefomgevingen hun betekenissen? Wat voor nieuwe collectieve plekken en ervaringen ontstaan er? Welke rol spelen erfgoed en ontwerp daarin en hoe vormt erfgoed zich in deze nieuwe maatschappelijke context? En hoe werkt het als je niet uitgaat van reeds gedefinieerde, beschermde monumenten, maar van sociale processen van betekenisgeving in de ruimte die waarden genereren deels op gebied van design, deels erfgoed?

Probleemstelling

Wat zijn de kenmerken van de nieuwe maatschappelijke praktijken en nieuwe relaties tussen erfgoed, gemeenschap en ruimte, wat betekenen deze voor erfgoedprocessen en het ontwerpen van de (publieke) ruimte, en wat is de rol van de erfgoedprofessional in deze nieuwe praktijken?

Aanpak

Straatwaarde is een ontwerponderzoek naar de implicaties die actuele ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkelingen in de stad (kunnen) hebben voor professionele erfgoed- en ontwerp praktijken. Daarbij maakt het project gebruik van het sociaal duurzaam 'sustainistisch' perspectief (zoals ontwikkeld door Michiel Schwarz e.a. Cf. *Sustainist Design Guide* en *A Sustainist Lexicon*).

Ateliers

Het onderzoek vindt plaats in de vorm van drie ateliers, ontwerpworkshops rond drie thema's:

Atelier#1: Placemaking | 14-16 maart 2016

Welke factoren en actoren bepalen de bijzondere identiteit van een plek? Onderzoek naar nieuwe praktijken van betekenisgeving in relatie tot erfgoed & ruimte, de stad en de straat. Opgave: komen tot maps of engagement.

Atelier#2: Commons | 18-20 april 2016

Hoe geven gemeenschappen collectief waarde aan een plek? Aan de hand van het begrip 'commons' wordt onderzocht hoe gemeenschappen van een plek een plaats van betekenis maken: 'heritagemaking'.

Atelier#3: Co-design | 30 mei - 1 juni 2016

Wat kan co-design betekenen in de concrete context van de Knowledge Mile? Onderzoek naar de ontwerppoging vanuit het perspectief van placemaking en heritagemaking.

De ervaringen en resultaten worden gedeeld in de vorm van artikelen, blogs en een eindpublicatie. De onderzoeksresultaten zijn aanzet voor onderwijsinnovatie en nieuwe (onderzoeks-)vragen.

Achtergrond

Het eerste atelier onderzoekt het thema placemaking. Hoe kunnen we waarden en relaties die de sociale, duurzame kwaliteiten van een plek bepalen zichtbaar maken in 'kaarten'?

Begin dit jaar verscheen *A Sustainist Lexicon* (2016) van cultuuronderzoeker Michiel Schwarz. In dit 'woordenboek' beschrijft Schwarz de relatie tussen ruimtelijke ontwerp, design en erfgoed. Aan de hand van zeven kernbegrippen – *placemaking, connectedness, local, commons, circularity, proportionality* en *co-design* – schetst en duidt Schwarz een maatschappelijk in verandering. Elk lemma wordt gevolgd door een veldobservatie door Riemer Knoop. De transformatie die we momenteel doormaken is een ware cultuuromslag: een verandering in onze collectieve percepties en de waarden die onze levensstijl bepalen.

A Sustainist Lexicon is een vervolg op het eerder verschenen *Sustainist Design Guide* (2013) van Schwarz en Diana Krabbedam van The Beach, een netwerkorganisatie gericht op sociale innovatie. De naam 'sustainisme' werd door Michiel Schwarz en Joost Elffers in *Sustainism Is the New Modernism* (2010) aan dit nieuwe tijdperk gegeven, een nieuwe cultuur die meer verbonden, lokaler en ecologisch én sociaal duurzamer is en wordt gekenmerkt door waarden als verbondenheid, nabijheid, delen en menselijke maat.

Van 2013 tot 2015 was Schwarz als artist-in-residency (AIR) verbonden aan de Reinwardt Academie en de Academie van Bouwkunst. In het project *Sustainist (Re)Design* werd verkend wat het sociaal duurzame cultuurperspectief van het sustainisme kan betekenen voor erfgoedvraagstukken en het (ruimtelijk) ontwerpdomein. Onderdeel van de AIR waren een lezingenserie (*capita selecta Sustainist: (Re)Design: How the new culture of sustainism is reshaping our cities, landscape, architecture and heritage*), een workshop i.s.m. The Beach en de publicatie van het lexicon. Het project Straatwaarden is hier een logisch vervolg op. Het eerste atelier start met een onderzoek naar *placemaking*, het eerste lemma uit het lexicon.

Reader

De reader bevat een introducerende verkenning van het begrip placemaking aan de hand van *A Sustainist Lexicon* en beschouwingen van studenten. Eerste artikel is de verwoording en verbeelding van het lemma *Placemaking* door Schwarz en Knoop overgenomen uit het lexicon.¹ Daarna volgen een aantal

¹ Schwarz, Michiel, *A Sustainist Lexicon: Seven entries to recast the future — Rethinking design and heritage. With field notes by Riemer Knoop and sustainist*

artikelen door studenten over placemaking. Tot slot volgt een literatuurlijst voor verder onderzoek.

De afstudeergroep van de Reinwardt Academie heeft zich vanaf september 2015 gebogen over thema placemaking onder leiding van Fieke Tissink en Nancy van Asseldonk. Na het bespreken van literatuur over het onderwerp zijn studenten zelf verder aan de slag gegaan met het onderwerp. Zij hebben aanvullende literatuur gezocht, het begrip en de thematiek nader bestudeerd en hierin een paper verslag van gedaan (het vooronderzoek). Als vervolg op dit vooronderzoek heeft elke student een onderzoeksvraag geformuleerd voor verder onderzoek. Het gehele onderzoek wordt uiteindelijk met een verslag en een publicatie afgerond.

Een begrip als placemaking is niet eenduidig te definiëren. De papers zijn de theoretische verkenning van het thema en vormen het startpunt voor verder onderzoek. Deze reader bevat fragmenten uit de verschillende papers. Van elke student wordt kort een intro gegeven, waarna een aantal passages uit het vooronderzoek – de paper – volgen. Ter afsluiting volgt een korte beschrijving van het vervolgonderzoek. Bij de selectie voor deze reader is geprobeerd een zo volledig mogelijk beeld van Placemaking te schetsen, zonder in herhaling te vallen. Zo bevat elke paper een historische schets van het begrip placemaking; deze zijn niet allemaal in deze reader opgenomen. Begrippen die in de verschillende papers aan bod komen zijn: identiteit, place, placelessness, sense of place, social space, lived space, civic economy et cetera. Thema's die uitgewerkt worden zijn onder andere de rol van erfgoed in placemaking, placemaking in de ruimtelijke ordening en placemaking en burgerschap.

Placemaking - From space to place Michiel Schwarz

'Holland Makes Space' was the official slogan of the much-admired Netherlands Pavilion at the 2000 World Expo in Hannover.² Intended to promote one of the least spacious nations in the world, it was an apt aphorism for capturing the dominant idea behind the country's man-made character: 'space'.

'Space' has been the overall defining concept in shaping the built and natural environment in the twentieth century. Whilst this may be more prominent in the Netherlands than in most other places in the world, it exemplifies the modernist design idiom at large.

In the Dutch context, the spatial planner's job was historically paraphrased as 'colouring in' areas on a geographical map: red for towns and buildings, blue for water, green for nature. This illustrates that it was space that was seen as the central object of design. People and their relationship to their environment were conspicuously absent. Context did not seem to exist in this modernist ethos of spatial design. But times are changing.

Today the discourse is beginning to shift its focus from ruimtelijke ordening — the official Dutch word for spatial planning that literally translates into 'bringing order to space' — to the 'living environment' (leefomgeving in Dutch). This change of language reflects a fundamental conceptual shift: from space to place.

From space to place

'From space to place' is more than merely a play of words. It recasts our agenda from designing space to placemaking. Placemaking shifts the focus to our relationships with the places we inhabit. That changes everything. It represents a landslide change in how we perceive our surroundings and our own role in shaping them.

Space can be an objective entity, whereas a place never is. Space evokes anonymity, while place is about intimacy. Space can be seen as the discourse of modernism. In the words of Bruno Latour, 'The Moderns have no place, no topos, no locus, no sit and stay.'³ It is only when we familiarise ourselves with our surroundings that, as the human geographer Yi-Fu Tan says, 'abstract space becomes concrete place, filled with meaning'.⁴ Similarly, the notion of place includes experiences and memories. As Lucy Lippard has written, 'space defines landscape, where space combined with memory defines place'.⁵

Shifting perspective from 'space' to 'place' is like going from 'house' to 'home' — as my Indian social designer colleague and friend Jogi Panghaal reminds me. It is one thing to identify what it takes to build a house, but to make it into a home is quite another. We can go out and get all the materials that are

² In Dutch, the pavilion's theme was 'Holland scheidt ruimte'. Whilst this literally would translate as 'Holland Creates Space', it was decided to use 'Holland Makes Space' in English, thereby loosely referring to the fact that much of the country is man-made, even its natural landscapes. See Michiel Schwarz, 'Het Nederlands paviljoen' [The Dutch pavilion] in *Holland scheidt ruimte: Het Nederlands paviljoen op de wereldtentoonstelling EXPO 2000 te Hannover* [Holland Makes Space: The Dutch Pavilion at the EXPO 2000 World's Fair in Hannover] (Blaricum/The Hague: V+K Publishing/Inmerc, Stichting Nederland Wereldtentoonstellingen, 1999), 76-144.

³ Bruno Latour, lecture at Harvard University Graduate School for Design, 17 February 2009. *Harvard Design Magazine* 30, Spring/Summer 2009.

⁴ Yi-Fu Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience* (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1977).

⁵ Lucy Lippard, *The Lure of the Local: Senses of Place in a Multicentered Society* (New York: The New Press, 1997).

needed to construct a house, but to create a home has to do with the way that the people living in the house connect with it.

Space and spatial planning are functional terms, whereas place and placemaking are all about meaning. The conceptual shift 'from function to meaning' I view as a mark of the sustainist transition. And, taking a leaf here from the cultural heritage domain, meaning is the currency of what may be called 'heritage-making' (more academically: the 'social formation of heritage'). In significant ways, places are always 'places of meaning'.⁶

A sustainist sense of place

We live in streets, in neighbourhoods, in towns, in nature — in places, not spaces. We can speak of a 'sense of place'. We can feel 'in place' or 'out of place'. The idea of place connects the social to the physical and the ecological, which is one of the hallmarks of the sustainist perspective. Going from space to place recasts what we understand by the term 'living environment', because we can experience place and shape it.

A place-based perspective challenges us to map our living environment in altogether new terms. If space is about absence, place is about presence. The green, red and blue areas put on the map by the spatial planners of the modernist age lack the human connections that are now taking centre stage. While implementing this shift in perspective, we have to start including social and cultural shades and hues on our maps if we want them to be meaningful. For instance: What routes do pedestrians take in a city? Where do people meet? What informs their social experience of the neighbourhood? These are questions that usually are not part of the urbanists' maps.⁷

Rethinking design and heritage from this perspective leads us to chart links with local identity, community and social values. Measuring the dimensions of space is one thing; to tease out the historical narratives, stories and social experiences of a place or building is something else entirely. The concept of placemaking thus broadens our remit by including such attributes and qualities as these in the way we shape our surroundings.

My experience at the two Amsterdam faculties made me aware that this is exactly why we need a dialogue between urban designers and heritage professionals. The first are experts in the physical and spatial design of place, the latter in the value and identity issues that give places their social and cultural meanings.

Placemaking and community building

If I would have to point out one current social development that is altering our relationship to the urban environment, it would be the wave of 'bottom-up' citizen-led initiatives that we see happening worldwide — from community gardens and self-built housing developments to neighbourhood collectives and local recycling shops.

Such civic initiatives — I call them sustainist — can be considered forms of placemaking, even though the makers themselves may not use the term or be aware of their greater impact. They go beyond functionality per se and centre on improving the qualities of place; they build on local relationships and contribute to a sense of place.

What these types of initiatives demonstrate is that community is at the very heart of placemaking. Indeed, the term placemaking — which was first introduced in the public

⁶ In the context of museums, Peter van Mensch & Léontine Meijer-van Mensch associate this with 'the topographical turn' in museology. *New Trends in Museology* (Celje Slovenia: Muzej novejše zgodovine / Museum of Recent History, 2011).

⁷ For an interesting experiment to map such urban social data, see the Amsterdam University of Applied Sciences' *Citizens Data Lab*. www.citizensdatalab.org; and the Measuring Amsterdam project. www.measuringamsterdam.nl.

discourse by the American non-profit organisation Project for Public Spaces — implies a community-centred process of design. As they have summed up their point of view, 'It takes a place to create a community, and a community to create a place.'⁸

Making place and building community thus are to be seen as two sides of the same coin. A recent MIT report calls this 'the virtuous cycle of placemaking', where 'communities transform places which in turn transform places, which in turn transform communities and so on'.⁹ Hence, a sense of place is not just rooted in location, it's also a sense of place in the community.

Forms of engagement

Addressing the design of our living environment in terms of placemaking begs the question of 'Who are the placemakers?' They are not the spatial or urban designers sitting in city planning offices while drawing their maps. Instead, in the sustainist era, city making is the core business of its very inhabitants. They actively shape the city and the urban experience; they become the 'designers' and 're-designers' of their own living environment. We cannot speak of placemaking and city making without involving those who actually inhabit the places and give them meaning. This goes well beyond the domain of urban design, from which many of my examples are drawn. In many ways 'heritage-making' — the social formation of heritage — could be viewed as a form of placemaking.

Placemaking is an active concept, where the process is as important as its outcomes. That's why successful placemaking initiatives emphasise the 'making' of place and of community, building connections, creating shared experiences. The process of placemaking is concerned as much with our relationship with our surroundings as with place itself. And it makes explicit that we are giving meaning to place in that very process.

Hence, in its essence, placemaking is about forms of engagement. Think of how we relate to our streets, our neighbourhoods, our cities. It's all about where we stand and how we engage with our surroundings, physically and socially. As Charles Montgomery reminds us in his book *Happy City*, 'You can reengineer your relationship with the city simply by changing your place in it.'¹⁰

Placemaking also implies engagement in a more strategic, even political sense, whereby people and communities become active participants in influencing the 'design' of their own living environment. It opens up the space for different forms of collaborative and community design, and for what Alastair Fuad-Luke has called 'design activism'.¹¹ The idea of placemaking thus echoes a 'sustainist design' ethos, which aims to design not just for but also in and with the community.¹² It emphasises the importance of 'co-design' in the current era — a point that is taken up explicitly in the final entry of this lexicon.

Making place for placemaking

Having shifted the ground from space to place, we can refocus the agenda — for designers, heritage professionals and beyond. With placemaking as the active focus, a new set of concerns become visible. First and foremost, the urbanists' brief comes to

⁸ http://www.pps.org/reference/what_is_placemaking/.

⁹ *Places in the Making: How placemaking builds places and communities* (Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, 2013).

¹⁰ Charles Montgomery, *Happy City: Transforming Our Lives Through Urban Design* (London: Penguin, 2013).

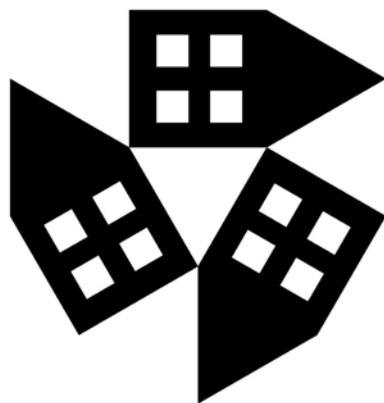
¹¹ Alastair Fuad-Luke, *Design Activism: Beautiful Strangeness for a Sustainable World* (London: Earthscan, 2009).

¹² Michiel Schwarz and Diana Krabbendam, with The Beach network, *Sustainist Design Guide: How Sharing, Localism, Connectedness and Proportionality Are Creating a New Agenda for Social Design* (Amsterdam: BIS Publishers, 2013).

include social attributes such as the value of neighbourhood or local identity, which hitherto have been treated mostly as secondary issues, if at all. But more than that, to focus on placemaking also represents a point of view. In fact, to make placemaking our lead term gives us a particular — sustainist — perspective on the other terms presented in this lexicon.¹³

Putting placemaking on the social and urban agenda opens the space (or should I say 'makes place' — forgive the pun) for more value-driven design processes, where social values rather than just functional features inform how we shape and experience our living environment. If we are really concerned about creating meaningful places, surely values such as proximity, human scale and community have to become part of our briefs. Some of these issues feature in this lexicon's other entries.

The idea of placemaking also suggests that we can give form to our connections with surroundings and to our 'sense of place'. Placemaking implies that we can re-imagine what we wish to mean by 'place', and design it accordingly — at least up to a point. We can take a stand — almost literally — about our place in the world as much as we can about our place in the community, in our neighbourhood. The concept of placemaking gives us a vista point and a marker in the emerging sustainist landscape.

The triangle is the root form for the sustainist symbols. It is nature's strongest construction and the simplest complex geometry. In the PLACEMAKING symbol, three interlocking 'houses' create a triangular space, forming a common area — symbolising how meaningful places and living environments depend on community. The shared centre area is a visual metaphor for building places of meaning, rather than designing abstract spaces. Symbol designed by Joost Effers (Creative Commons by-nc-nd).

Placemaking - Field note

Riemer Knoop

A tree doesn't need Anne Frank's name to become a monument — as happened when the garden chestnut featured in her diary came under threat. About two decades ago, when a revival of the notion of heritage (Dutch: erfgoed) had just got under way, the board of the Dutch Open Monuments Day organised a competition among school kids to come up with stories about their most treasured monument. The board's members, mainly above-middle-age, middle-class men nicely fitting the profile of the Authorised Heritage Discourse¹⁴, were curious to learn the next generation's appreciation for their efforts in transmitting Dutch cultural heritage. They were in for a surprise. The first prize was awarded to a girl from the Nijmegen area for her story about a big old tree centrally placed in her local neighbourhood. It provided her with a meeting place and offered her shadow in the summertime; it was her emotional and social reference point. What gave the tree its significance was neither its history, pedigree or age, nor its beautiful form or exquisite shadow. What mattered was that the tree had become part of the girl's emotional biotope, and how it fitted in her experience and appreciation of her living environment.

Whatever creates meaning or helps us to create meaning is what deserves to be cherished, and by implication handed down, thus acquiring heritage value — not the other way around. If there's one thing we can learn from this tree story, it is this: like placemaking, heritage is made. The call for 'the most treasured monument' did not quite lead to the result that the gentlemen of the board had expected, but it set them thinking. Gaining acceptance today is the idea that 'heritage' is neither an object of a particular, state-sanctioned kind, nor an abstract quality conferred by objective experts. Rather it is the outcome of a process of 'heritage-making', which is as much about the articulation of social meaning as it is about the 'object' of heritage.

¹³ Partly with my input such a perspective around the 'placemaking' concept is informing the programming for the pop-up 'FabCity Campus' in Amsterdam, developed by cultural hub Pakhuis de Zwijger as part of the 'Europe by People' EU2016 arts & design programme. <https://dezwijger.nl/programmareeks/eu2016-europe-by-people>.

¹⁴ Laurajane Smith, *All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums*, Reinwardt Memorial Lecture, 2011 (Amsterdam: Reinwardt Academy 2012).

Wat is placemaking? De creatie van niets naar iets.

Lysanne Versteegh

Lysanne Versteegh gaat in haar paper in op de vraag wat placemaking is en welke invloed het heeft in de wereld van ruimtelijk ontwerp en erfgoed. Als casus neemt zij de Nieuwe Hollandse Waterlinie onder de loep, een 80 kilometer lange strook van vestingwerken die midden door ons land loopt, vaak verborgen in het landschap.

Hoe placemaking een betekenis heeft gekregen

Voor de term *placemaking* zijn meerdere definities mogelijk. Ook de oorsprong van de term is niet met zekerheid vast te stellen. Er werd als eerste over placemaking gesproken in de Verenigde Staten van Amerika. De term werd vanaf die tijd telkens als inspiratiebron vanuit drie verschillende stromingen gebruikt; de psychologische- (William H. Whyte), stedenbouwkundige- (New Urbanism) en de sociologische stroming (Jane Jacobs). Als we terug kijken is het pleidooi dat Jacobs heeft gehouden het meest opvallende en invloedrijke geweest. Als activiste heeft ze zich ingezet om de bouw van snelwegen, dwars door de lokale wijken van New York City, te stoppen. Met haar acties heeft ze veel planologen weten te inspireren. Jacobs had zelf geen achtergrond als planoloog of enige bedoelingen op professioneel gebied. Integendeel, ze gebruikte haar observaties en gezonde verstand om te laten zien waarom bepaalde plaatsen wel werken en wat er gedaan kan worden om deze plaatsen te verbeteren. Samen met William H. Whyte, pleitte ze voor de inspraak van de lokale bevolking voor het creëren van nieuwe plaatsen. Het duurde echter tientallen jaren voordat dit ook daadwerkelijk invloed had op het maken van ruimtelijke plannen.¹⁵

In andere theorieën wordt ook gesproken over het ontstaan van de term *placemaking* in de wereld van de architectuur en de omgevingspsychologie van de jaren zeventig. Het ging in die tijd vooral over het creëren van een aantrekkelijke plaats in de openbare ruimte. De term werd beïnvloed door drie invalshoeken, namelijk de inrichting, de kwaliteit en het gebruik van de ruimte. De plaats werd gevormd naar het verlangen van de eindgebruikers. Er werd gekeken naar de behoeftes, zodat zij er konden consumeren. Soms betekende dit een fundamentele verandering voor het gebied. Maar wat maakt een plaats nou aantrekkelijk en zorgt ervoor dat je er terug wilt komen? Veel stedenbouwkundige en geografen hebben daar al jaren lang studies aan gewijd. Kevin Lynch richtte zich op de zogenoemde *mental maps*. De uit ervaring gevormde mentale beelden zorgden er volgens hem voor dat je in staat was de omgeving te lezen en te navigeren in de stad. Door te vertrouwen op je zintuigen kon je zo aanvoelen of een plaats veilig is. Daarop volgend ontwikkelde Anne Buttimer het begrip *social space*. Hiermee richt ze zich op de wisselwerking tussen de objectieve component, de fysieke omgeving van de mens, en de subjectieve component, het doen en denken. Lynch en Buttimer streefden allebei naar het objectief meten van sociaal-ruimtelijke referentiesystemen.¹⁶

Andere geografen veronderstelden echter, dat je de ruimtelijke praktijken alleen kon analyseren door naar de subjectieve handelingen van de mens te kijken. Door het

menselijk handelen, verandert een plaats in een betekenisvolle subjectieve ruimte. Dit werd omschreven als de *lived space of place*. Het begrip *place* is dan ook niet verbonden aan een specifieke locatie en kan overal ontstaan. Toch kan het vaak op een lager schaalniveau gezocht worden. Een *place* is volgens Edward Relph iets wat een gevoel van geborgenheid en een thuis uitdraagt. Het verbindt mensen met de materiele wereld. Volgens hem is het een primaire menselijke behoefte. De Duitse filosoof Heidegger stelt dat het 'zijn' in de wereld, de mens altijd betekenis en samenhang oplevert. Dit doet zich vooral voor in lokale, traditionele straten, buurten en dorpen. Door moderne technieken, massaproductie en standaardisatie wordt de eigenheid van een plaats vernietigd. *Place* zal dan ook niet samen gaan met het grootstedelijk leven. Relph noemt dit *placelessness*; plaatsen die wel door de mensen zijn gemaakt, maar geen betekenis vormen. De plaatsen die goed zijn, onderscheiden zich volgens hem door authenticiteit en een identiteit en worden aangeduid als *imageability*. Een *place* kan zo worden omschreven als een plaats waar men zich veilig voelt, vertrouwen geeft en wat een thuis is. Men voelt zich ermee verbonden en zoekt het op alsof het een primaire behoefte is. We kunnen hieruit concluderen dat *placemaking* een wezenlijk proces is dat zich onder individuen op basis van hun gedrag in de ruimte afspeelt.¹⁷

Halverwege de jaren negentig maakt het begrip *place* een herontwikkeling door. Via mondiale processen wordt het lokale niet vernietigd, maar wordt er juist gekeken naar een nieuwe relatie die men aan kan gaan. Verschillende academici duiden dit aan als *glocalisation*, waarbij *global* en *local* geen tegenstellingen zijn maar onderdeel uitmaken van hetzelfde proces.¹⁸ In de jaren die daarop volgen is de symbolische betekenis van ruimte steeds groter. Het biedt een referentiekader binnen de zoektocht naar identiteit en geborgenheid. Over de hele wereld is dit terug te zien.

Het bouwen aan een *place*

Ook in Nederland begint het begrip *placemaking* verschillende vormen aan te nemen. Steeds weer worden er nieuwe plaatsen gecreëerd, wordt er een nieuwe betekenis toegevoegd aan een reeds bestaande plaats of hebben we een herinnering van wat er ooit was. Plaatsen met een betekenis die er toe doet en waar de samenleving zich sterk voor wil maken om ze te behouden. Wie bepaalt nu wat waar komt en wie maakt de plaats?

De laatste jaren zien we lokale initiatieven steeds meer aantrekken. Er kan zelfs worden gesproken van een nieuwe *bottom-up* beweging. De economische crisis, die vanaf 2007 ontstaat, heeft er mede voor gezorgd dat dit in een stroomversnelling kwam. Mensen zijn voor zichzelf begonnen en er ontstond meer ruimte voor sociaal ondernemerschap, buurtondernemingen en publieke ontwikkelaars. Een groot deel daarvan heeft een gezamenlijke missie: *community building*.¹⁹ Het creëren van een plaats is meer dan het toevoegen van een betekenis. Placemaking gaat ook over culturele waarden, sociale structuren en economische bedrijvigheid. Het publiek belang is om er plezier, verbondenheid en betrokkenheid te voelen. Onder de noemer *civic economy* wordt het heft in eigen handen genomen en leidt wederkerigheid tot het nieuwe delen en sociaal ondernemerschap. Initiatieven kwamen op en werden met veel vrijwilligerswerk en tijdelijke subsidie ontwikkeld. Met succes, want soms werd er ook concreet geld mee verdiend. De crisis zorgde echter voor een extra impuls. Vooral in de

¹⁷ Idem, p 30.

¹⁸ T. Lupi, "Buiten wonen in de stad: de placemaking van IJburg." (Amsterdam: FMG, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR), 2008), 31.

¹⁹ S. Franke, J. Niemans en F. Soeterbroek, *Het nieuwe stadmaken. Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld.* (Haarlem: Trancity-Valiz, 2015), 9-11.

¹⁵ Project for Public Places, "Jane Jacobs", <http://www.pps.org/reference/jjacobs-2/>, geraadpleegd op 13 oktober 2015.

¹⁶ T. Lupi, "Buiten wonen in de stad: de placemaking van IJburg". (Amsterdam: FMG, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR), 2008), 29-30.

bouwwereld is het stil. Door projecten die stil kwamen te liggen, kwam braakliggend terrein beschikbaar. Deze stukken grond werden publiek domein en tijdelijk gebruikt door omwonenden. Datzelfde geldt voor het leegstaande vastgoed. Vanuit burgerinitiatieven wordt het in eigen beheer genomen. Er ontstaat sociale cohesie en projecten weten daarmee meerdere doelen te dienen. Het tijdelijke gebruik zorgt voor een nieuwe dynamiek waarbij publiek belang de overhand heeft. De crisis heeft daarmee ook een grote invloed gehad op de participatiesamenleving. In de troonrede van 2013 werd gesteld dat de verzorgingsstaat langzaam verandert in een participatiesamenleving. "Wanneer mensen zelf vorm geven aan hun toekomst, voegen zij niet alleen waarde toe aan hun eigen leven, maar ook aan de samenleving als geheel", aldus de koning.²⁰

Placemaking en erfgoed

Als de term *placemaking* in relatie tot erfgoed wordt omschreven, is het de geschiedenis die voor de beeldvorming van een plaats zorgt. Specifieke plaatsen hebben een geheugen waardoor ze door de tijd heen een eigenheid op bouwen.²¹ Dit zou je meer kunnen betrekken op plaatsen die *genius loci* zijn, plaatsen met een ziel in hun ideale vorm. Maar hoe zorg je ervoor dat deze plaatsen beschermd worden? Erfgoed bevindt zich altijd in een spanningsveld tussen het behouden en het plaats maken voor ontwikkelingen en nieuwe dingen. Erfgoed en economie worden steeds vaker met elkaar verweven. Vooral binnen de ruimtelijke ordening is deze verandering goed te zien. Vanaf de jaren tachtig en negentig wordt erfgoed opgenomen in processen van stedelijke ontwikkeling. Hier werd door overheden, maatschappelijke partijen, maar vooral door burgers gebruik van gemaakt om invloed te krijgen op het beleid. Deze partijen gebruikten het erfgoed in combinatie met het maatschappelijk ongenoegen over het zogenaamd vol raken van Nederland en het veronderstelde verlies van identiteit van de traditionele cultuurlandschap als argument om drastische plannen tegen te gaan. Bij de ontwikkeling van plannen eindigde dat vaak in een discussie en zorgde het voor onrust binnen de samenleving. Het erfgoed zou kunnen bijdragen aan het destijds veel geroemde poldermodel.²² Het idee van behouden en ontwikkelen bleven langs elkaar lopende systemen. Plekken van betekenis werden door projectontwikkelaars anders geïnterpreteerd dan door de erfgoedsector. De vertegenwoordigers van de erfgoedsector wilde het erfgoed nog altijd afzonderen van de dynamische omgeving. Deze situatie was voor de ontwikkeling van ruimtelijke plannen niet langer meer houdbaar en moest veranderen. De Nota Belvedere (1999) maakte een eind aan de aan de ene kant versnippering in het beleid en aan de andere kant de defensieve houding. Of deze nota de definitieve omslag voor het behouden van erfgoed heeft betekend leest u verderop in deze paper.

Placemaking en de ruimtelijke ordening

Nederland is een cultuurlandschap. Door de eeuwen heen gevormd en ontwikkeld door de mensen uit het verleden, heden en de toekomst. Deze cultuurhistorische informatie vertelt ons hoe het land is ontstaan, wat we belangrijk vinden en waar we naartoe gaan. De cultuurhistorische waarde is veelal fysiek herkenbaar en terug te zien in de stedenbouw of het landschap.

²⁰ Elsevier, "Troonrede 2013 volledige tekst", <http://www.elsevier.nl/Nederland/nieuws/2013/9/Troonrede-2013-volledige-tekst-1365922W/>, geraadpleegd op 28 oktober 2015.

²¹ T. Lupi, *Buiten wonen in de stad: de placemaking van IJburg* (Amsterdam: FMG, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR), 2008), 30.

²² J. Jansen, E. Luiten, H. Renes en J. Rouwendal, *Oude sporen in een nieuwe eeuw, de uitdaging na Belvedere*, (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013), 23.

Maar er zijn ook minder fysieke kenmerken, zoals archeologische overblijfselen. Deze kenmerken vormen een plaats van betekenis en staan symbool voor een gebeurtenis uit ons verleden. Het is het resultaat van langdurige processen van creatie en is telkens aan veranderingen onderhevig. Achter iedere vierkante meter schuilt wel een achterliggende gedachte en is een schat aan informatie te vinden. In vele eeuwen zijn er steeds nieuwe plaatsen gecreëerd, wordt er een nieuwe betekenis toegevoegd aan een reeds bestaande plaats en kijken we terug op wat er ooit was. Dit vatten we samen met het begrip *placemaking*. Bij *placemaking* binnen de ruimtelijke ordening gaat het vooral om de sociale processen die de gebouwde omgeving waarde toekennen. Maar met het benoemen van de cultuurhistorische waarde en het geven van een sociale lading aan een plaats, is het behoud van die plaats nog niet gegarandeerd. Met een ontwikkelende samenleving bevindt dit culturele erfgoed zich namelijk vaak binnen een spanningsveld. Het zijn essentiële ruimtelijke kwaliteiten van ons land, maar soms is het uitwissen van deze elementen onvermijdelijk. Het is immers ook nodig dat we door ons bouwen en inrichten van de ruimte uiting geven aan de cultuur van onze tijd. Ordenen, inrichten en bebouwen van de ruimte leidt tot nieuwe culturele kwaliteit, maar is vreemd genoeg ook de grootste bedreiging voor het oude.²³

Van behoud door bescherming naar behoud door ontwikkeling

Na de oorlog stond erfgoedzorg in het teken van behoud en bescherming, hoewel het land erg aan ruimtelijke ontwikkeling toe was. Er ontstonden gevechten tussen de monumentenzorg en erfgoed verslindende projecten, zoals ruilverkaveling en cityvorming. De concentratie lag bij de instandhouding van sporen van een wereld die anders verloren zou gaan. Dit werd aangevoerd door sectorale wet- en regelgeving. De vertegenwoordigers van de erfgoedsector beschermden de objecten door ze af te zonderen van de omgeving. Door de objecten wettelijk te beschermen werden ze niet meer bedreigd door ruimtelijke veranderingen. De kwaliteit ging door de aantallen echter wel achteruit. De historische omgeving was geen onderdeel van de dynamische wereld, maar werd er alleen maar door afgezonderd. Het is een wereld van monumentenlijsten en aanwijzingen, gereguleerd door conserverende wetten, regels en subsidies. In veel Europese landen begon het beheer van gebouwd en maatschappelijk erfgoed in de jaren zeventig echter te verschuiven. Hoewel het eerst lag op een eenzijdige nadruk op wettelijke bescherming, werd het breder gezien in processen van stedelijke vernieuwing en sociaal-economische ontwikkelingen. De erfgoedsector moest daarmee definitief afzien van de controle op gerichte benadering en op een meer dynamische manier omgaan met veranderingen. Er werd afscheid genomen van het alleen maar aanbidden van het oude.

De veranderingen in het denken over erfgoed zorgde ook voor een verbreding in het werkkerrein. In de loop van de twintigste eeuw kwamen daar steeds meer categorieën bij: windmolens, woonhuizen, fabrieksgebouwen en zelfs complete landschappen. Bovendien werden steeds jongere objecten voorgedragen voor bescherming en kwam er meer aandacht voor de samenhang en omgeving van beschermd objecten. Dit maakte de behoudsopgave complexer. Zo bleek bij veel nieuwe categorieën de stedenbouwkundige context onlosmakelijk verbonden te zijn met de monumentale waarde. Door over te gaan op een benadering die meer gebiedsgericht was, ontstonden er meer mogelijkheden. De waarde konden nu niet alleen meer met het cultuurhistorische criteria worden bepaald.

²³ Rijksoverheid, *Nota Belvedere*, (Den Haag: VNG Uitgeverij, 1999), 6-9.

In de jaren tachtig en negentig vormde stedelijke vernieuwing een bepalende factor. Bij de omvorming van oude industriesteden naar nieuwe steden, was er veel aandacht voor gebouwd en landschappelijk erfgoed. Overheden en besturen kregen in de gaten dat de aanwezigheid van erfgoed interessante mogelijkheden bood voor sociaal-economische ontwikkelingen. Ook voor het aantrekken van toerisme, recreatie en andere culturele activiteiten lagen er kansen. De afgelopen jaren is daar de groei en belangstelling voor duurzame ontwikkeling bijgekomen. Wereldwijd is men bewust geworden van de mogelijkheden die erfgoed biedt voor de ontwikkeling en levensvatbaarheid van steden en landschappen. Hierdoor werd er vanaf toen zorgvuldiger omgegaan met de bestaande voorraad gebouwen en kwam het terugdringen van milieuvervuilende afvalstromen vaker op de beleidsagenda te staan. De aandacht voor hergebruik en herontwikkeling kwam binnen de erfgoedsector steeds vaker aan bod. Erfgoed is vanwege deze punten in korte tijd uitgegroeid tot een sleutelthema voor de ruimtelijke ontwikkelingen van steden en regio's. Cultuurhistorische belangen werden vroegtijdig ingebracht in de ruimtelijke ordening. Dit kreeg eind jaren negentig beleidsmatig een vorm met de invoer van de Nota Belvedere.

De Nota Belvedere

Om een balans te vinden tussen het behoud van cultuurhistorische kwaliteiten en de ruimtelijke ordening is de afgelopen decennia het cultuurbeleid bijgesteld. Met deze veranderingen heeft er zich een kleine revolutie voltrokken. Met de invoer van het innovatieprogramma Belvedere is de bescherming van cultureel erfgoed stevig gekoppeld aan ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen. Het nieuwe gedachtegoed werd vastgelegd in een programma voor tien jaar (1999-2009). Deze nota vormt een belangrijke bouwsteen voor de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening, en heeft als doelstelling:

De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte, en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen.²⁴

De Nota was een reactie op de versnippering in het erfgoedbeheer. Daarnaast probeerde de Nota belangstelling te wekken voor de geschiedenis van erfgoed bij landschapsarchitecten en planners. Het behoud en het benutten van het cultureel erfgoed voegt kwaliteit toe aan de culturele dimensie van de ruimtelijke inrichting. Een ontwikkelingsgerichte benadering staat daarbij centraal. Die invalshoek dient in het ruimtelijk beleid te worden bevorderd.²⁵ De kern van het Belvedere-programma was, dat de toekomst van erfgoed beheer gevonden kon worden in de relatie met (ruimtelijke) planvorming. Nederland stond in de tijd van de ontwikkeling van de Nota Belvedere voor grote ruimtelijke opgaven. Dit is altijd al zo geweest en zal ook nooit eindigen. Toch zijn deze ruimtelijke opgaven van grote invloed geweest op onze huidige manier van denken over erfgoed binnen de ruimtelijke ordening. Er stonden grote projecten op het programma, zoals de aanleg van nieuwe internationale railinfrastructuur (de Betuweroute tussen Rotterdam en Duitsland en de Hogesnelheidslijn voor personenvervoer tussen Amsterdam en Brussel) en de bouw van 450.000 huizen in de periode 1995-2005 (beter bekend als de Vinex-wijken). De omslag van de erfgoedzorg – nieuwe planvormen, werkwijzen en wettelijke bepalingen – betekende ook een nieuwe rol voor de erfgoedprofessional. Want hoe moet hij zich opstellen en samenwerken met burgers, eigenaren, ontwerpers

²⁴ Idem, 35.

²⁵ Idem, 7-8.

en planners? De erfgoedprofessional werd steeds vaker uitgedaagd door de zelf organiserende burgers. Begin jaren negentig was er vanuit de overheid al veel aandacht voor maatschappelijke participatie en sociale cohesie. Zij streefde ernaar de burger zoveel mogelijk zelf mee te laten doen. De aandacht verschoof van esthetiek en authenticiteit naar zaken als representativiteit en herinnering. Erfgoed werd hierdoor ook anders gepresenteerd. Het ging niet alleen om de erfgoedcanon, maar werd op verschillende manieren en voor bredere groepen in de samenleving laten zien. Dit betekende wel dat er begeleiding nodig was voor deze burgerinitiatieven. Daarnaast is niet alleen de historische context van belang, maar is het ook zaak om te kijken naar economische belangen, culturele waarde en sociale vitaliteit. Er was behoefte aan kennis en die kon de erfgoedprofessional leveren. De erfgoedprofessional hield zo wel de regie, maar kon gebruik maken van de verschillende ideeën. Hierdoor ontstond aan de erfgoedsector de vraag bereid te zijn meer creatieve speelruimte toe te laten in de omgang met het erfgoed. Op die manier konden er met de burger, ondernemers en belangenorganisaties initiatieven worden genomen om het erfgoed te beleven en te investeren in het duurzaam behoud ervan.

Nu de erfgoedzorg eindelijk op orde leek te zijn diende zich in 2008 de recessie aan. Het Belvedere-programma zat toen net in zijn afrondingsfase. Deze diepe crisis zorgde er vooral voor dat de ruimtelijke ordening, waar de erfgoedzorg haar pijlen op had gericht, in elkaar zakte. Dit had grote gevolgen voor de wijze waarop ons land werd ingericht en onderhouden.²⁶ Niet alleen door de crisis maar ook door demografische veranderingen lag het erfgoed onder vuur. Door een terugtrekkende overheid kwam de zorg voor erfgoed steeds meer in handen van de eigenaren of beheerders, die er vaak niet de kennis en de middelen voor hadden. Dit alles betekende ernstig verval van historisch waardevolle gebouwen en leegstand van het vastgoed. Daarnaast is er een afvlakkende bevolkingsgroei en zien we binnen korte tijd demografische krimp in delen van Nederland. Dit ging gepaard met economische en maatschappelijke stagnatie. Er ontstond werkeloosheid, waardevermindering en leegloop. Er dient zich een nieuwe verstedelijkingsfase aan waarbij de verschillen tussen krimp- en groeiregio's zullen toenemen en de transformatie verandert van stadsuitbreiding naar het transformeren van de bestaande voorraad.²⁷

Waar staan we nu

Na de start van het Belvedere-programma kunnen we constateren dat het van grote invloed is geweest in de wereld van de opdrachtgevers, architecten, stedenbouwkundigen en erfgoedprofessionals. Er is een duidelijk verschuiving waarneembaar van een cultuur waarin we alles wilden behouden om het veilig te stellen naar een cultuur van de waardering van erfgoed, waarbij ruimte is voor emotie en betrokkenheid, andere culturele perspectieven, vormen van toe-eigening en waardering, herontwikkeling en aanpassing. Het erfgoed wordt niet langer gezien als een objectief wetenschappelijk gegeven, maar als product van maatschappelijke discussie en betrokkenheid.²⁸ Het systeem dat ooit een zodanig gesloten houding had, heeft voorzichtig plaatsgemaakt voor een ontwikkelingsgerichte houding. Met het Belvedere-programma is er een nieuwe strategie gekozen voor het behouden van onroerend erfgoed. Het erfgoed wordt niet

²⁶ J. Jansen, *De toekomst van het verleden*, (Wageningen: Wageningen University, 2012), 3.

²⁷ J. Jansen, E. Luiten, H. Renes en J. Rouwendal, *Oude sporen in een nieuwe eeuw, de uitdaging na Belvedere*, (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013), 32.

²⁸ J. Jansen, *De toekomst van het verleden*, (Wageningen: Wageningen University, 2012), 17.

langer meer gemusealiseerd, maar gebruikt in het maatschappelijke, functionele en economische verkeer.

Toch kunnen we veronderstellen dat het creëren van een plaats voor erfgoed niet altijd even makkelijk gaat. Ook na het Belvedere-programma zullen erfgoedkwesities op een nieuwe manier moeten worden aangepakt. De erfgoedsector moet actief blijven zoeken naar een verbinding met de grote ruimtelijke opgaven en nieuwe opdrachtgevers. Nu de overheid zich steeds meer terugtrekt en er geen rijksprogramma is dat de sector ondersteunt, zal de sector zelf het initiatief moeten nemen. De vraag is nu of de erfgoedsector voldoende is veranderd om de maatschappelijke waardering voor de geschiedenis van ons land in te zetten. Ondanks tien jaar Belvederebeleid is er volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), nog winst te behalen op dat gebied.²⁹ Veel erfgoedprofessionals hanteren nog een sterk behouden benadering. In deze tijd is dit steeds moeilijker houdbaar. Het is maatschappelijk onverantwoord, economisch onhaalbaar om star met de monumentenzorg om te gaan. Daarnaast heeft het cultureel weinig toegevoegde waarde meer. De sector stelt zich teruggetrokken op en zou juist naar de voorgrond moeten. Een monumentenzorg die niet flexibel is vormt een bedreiging voor het voortbestaan van het erfgoed. Er worden geen nieuwe functies aan gegeven, waardoor er geen economisch draagvlak ontstaat. De RCE stelt zelfs vast dat er zonder professionele architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening geen toekomst is voor de erfgoedsector. Zonder de mogelijkheid om ontwerpend te onderzoeken welk gebruik het beste past bij het erfgoed en hoe dit economisch rendabel kan gebeuren, is erfgoedzorg betekenisloos.³⁰

Naast de trage omslag van erfgoedprofessionals, was er ook wat kritiek op de rolverdeling binnen de besluitvorming in bepaalde processen. Alles lijkt wel geoorloofd, de mening van de leek telt soms zwaarder dan die van een deskundige. Daarnaast is er kritiek op de rol van ontwerpers. Als bemiddelaar tussen overheid en bevolking lijkt het wel of zij meer van het programma hebben geprofiteerd in plaats van de erfgoedsector zelf. Zo gaan zij veelal pragmatisch om met het gebruik van geschiedenis in het ontwerpproces. Ook interpreteren zij de historische ontwikkelingsgang van een plaats of het gebied anders. Hierdoor gaan soms belangrijke details verloren.

Al met al heeft het Belvedere-programma ervoor gezorgd dat de professionele basis van de erfgoedzorg is verbreed. Er is ruimte voor nieuwe inzichten vanuit andere sectoren en partijen. Achteraf gezien mag er dan ook gezegd worden dat het initiatief precies op het juiste moment aantrad. Het sloot aan op de groeiende maatschappelijke belangstelling voor geschiedenis, maar ook kunnen inhaken op de zoektocht van de Nederlandse ruimtelijke ordening.

Een plaats voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie

De Nieuwe Hollandse Waterlinie, een 80 kilometer lange strook van vestingwerken die midden door ons land loopt. Vaak verborgen in het landschap, ontoegankelijk en met een mysterieuze achtergrond. Onbewust fietst men langs een van die vestingwerken of rijdt men door een inundatieveld. De Nieuwe Hollandse Waterlinie vertelt een bijzonder verhaal over Nederland als waterland. Water als bondgenoot en niet als een vijand. In combinatie met de structuur van het landschap en meer dan 400 unieke bouwwerken zorgde de Waterlinie voor de verdediging van ons land in oorlogstijd.

²⁹ J. Jansen, E. Luiten, H. Renes en J. Rouwendal, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding* (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012), 11.

³⁰ Idem.

Van verborgen goed naar beleefbaar landschap

Met de Nota Belvedere kwam eind jaren negentig het besef dat deze mega militaire constructie als geheel een belangrijk onderdeel uitmaakt van het Nederlandse landschap. Onder het motto *'Behoud door ontwikkeling'* wordt met deze beleidsnota een combinatie gevonden tussen cultuurhistorie en de ruimtelijke ordening. Het Belvedere-beleid is daarmee ook onderdeel geworden van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid. Hierdoor zijn een aantal waardevolle cultuurhistorische gebieden opgenomen als voorbeeldproject, waaronder de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Sindsdien maken vijf departementen, vijf provincies en vele gemeenten zich sterk om dit erfgoed duurzaam te gebruiken en het landschap open, herkenbaar en aantrekkelijk te maken voor publiek. Door vele investeringen is de Nieuwe Hollandse Waterlinie de afgelopen jaren sterk ontwikkeld. Dit geld is ingezet om fortten te restaureren en klaar te maken voor herbestemming. Hierbij is gekeken naar de manier waarop de samenhang in het linielandschap beter zichtbaar gemaakt kan worden. De fortten zijn de blikvangers, maar het is het grote geheel wat het complete verhaal vertelt en het systeem inzichtelijk maakt. Daarnaast staat de beleving van de Waterlinie centraal door het creëren van een toeristisch product. Voor velen is de Nieuwe Hollandse Waterlinie een plaats waar verschillende onderwerpen beleefd kunnen worden. Zo valt er veel te ontdekken over de militaire en geopolitieke geschiedenis, krijgstechnieken, maar ook over natuur, landschap en samenleving.³¹

Ook de komende jaren gaat de Waterlinie voor zekerheid van bestaan. De nominatie van de Waterlinie - als uitbreiding van de Stelling van Amsterdam - om Unesco werelderfgoed te worden zal een kroon op het werk worden. Opname op de prestigieuze UNESCO lijst betekent wereldwijd publieke bekendheid en belangstelling: een stevige basis voor een duurzaam behoud van het erfgoed voor toekomstige generaties. Dit betekent dat de bijzondere kwaliteiten van het gebied beschermd moeten blijven naast de ontwikkeling van nieuwe plannen. Daarom gaan gemeenten voor een gezamenlijke aanpak met het opstellen van nieuwe, uniforme bestemmingsplanregels. Deze regels zijn voor elke gemeente binnen de Waterlinie hetzelfde en staat voor welke bouwmogelijkheden waar plaats kunnen vinden. De nieuwe regels vervangen de bestaande bestemmingsplannen van gemeenten niet. De aanvullende regels maken duidelijker wat wel en niet kan om de lokale kernkwaliteiten te beschermen. Hiervoor zijn vier richtlijnen voor opgesteld:

1. Behoud en bescherming van de kernkwaliteiten: deze kernkwaliteiten kunnen per gemeente of regio verschillen.
2. Maatwerk voor ruimtelijke initiatieven.
3. Ruimte voor kleinschalige projecten.
4. Respect voor rechten op basis van bestaande planologische regelingen.³²

De nieuwe regels voor het bestemmingsplan bieden weinig ruimte waar nodig en zijn soepel waar het kan. Zo blijft er ruimte voor agrariërs die willen ondernemen, voor de natuur en voor bewoners die mooi willen wonen en recreëren.

Place making in de waterlinie

Place making binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie is geen eenvoudige klus. Het biedt hele mooie kansen om plaatsen een nieuwe maatschappelijke functie te geven. Dit gebeurt vooral

³¹ Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie, "Linie in bedrijf", (Utrecht: 2011), 26-27.

³² Projectbureau Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie, "De Nieuwe Hollandse Waterlinie", www.hollandsewaterlinie.nl/files/def-nhw-publieksfolder.pdf, geraadpleegd op 15 oktober 2015.

met grote projecten. Daarnaast is het een zeldzame beleving de vroegere samenhang tussen vestingsteden en het Hollandse cultuurlandschap te ervaren. Met wat kleinere projecten wordt de Waterlinie zichtbaar en beleefbaar gemaakt en de informatie over de geschiedenis verteld. De historisch ruimtelijke structuur wordt ook bij grote ontwikkelingen benut, zoals dijkverbreding, waarbij rekening wordt gehouden met het zichtbaar maken van de hoofdverdedigingslijn.

[...]

Tot besluit

Place making was aan het begin van dit onderzoek een uitgestrekt begrip waarbij meerdere betekenissen mogelijk zijn. Het gaat om wat een plaats van niets naar iets ontwikkelt of een bestaande omgeving die verandert doordat er een andere betekenis aan wordt gegeven. En dat is naar mijn mening ook de kern van het begrip. Het gaat er niet om wie beslist wat we moeten bewaren en welke betekenis het heeft. Het is geheel afhankelijk van de gebruiker zelf. Zij geven aan waar de behoefte ligt. Daarnaast is het belangrijk dat er meer vertrouwen ontstaat tussen partijen op verschillende niveaus; van overheden tot aan ondernemers en de burgers. Door gezamenlijk te investeren in duurzame ontwikkelingen in gebieden is er veel mogelijk. Dit vraagt om een actieve houding van de erfgoedsector. Het fundament van een nieuw beleid moet verstevigd worden door nieuwe ruimtelijke transformatieopgaven. Op de lange termijn betekent dit wel dat er soms risico's genomen moeten worden wat betreft het behoud van de culturele waarde. Tien jaar Belvedere heeft laten zien dat dit niet het grootste probleem hoeft te zijn en dat het uiteindelijk een kwestie is van gewoon doen.

Fort Rijnauwen wachtgebouw 2, Bunnik. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr. 20044969. Bron: commons.wikimedia.org.

In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft Lysanne Versteegh zich bezig gehouden met een onderzoek naar één van de complexen binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie, het Fort bij Rijnauwen. Dit is het grootste fort van de Waterlinie en eigendom van Staatsbosbeheer. Voor het onderzoek heeft zij zich verdiept in de verschillende beheersaspecten op het gebied van de herbestemming van het fort. Wat zijn de waarden van het fort en hoe ga je daarmee om bij een herbestemming? Voor de waardering heeft zij verschillende methoden ingezet: Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, Op de museale weegschaal en PPS place making. Interviews met experts op het gebied van het waarden van erfgoed, de Waterlinie, herbestemmen en vakkennis op het gebied van bouwkunde, landschap en ecologie hebben geresulteerd in een waardestelling, die naast cultuurhistorische waarden, ook natuurwaarden, maatschappelijke waarden en economische waarden bevat.

Sence of place in Yangon. De rol van placemaking bij creatief reuse-urbanism

Siënna Veelders

Sienna Veelders introduceert in haar vooronderzoek de term placemaking en schetst de ontwikkeling door de jaren heen. Gedurende haar onderzoek zal er meer een focus plaatsvinden richting voorbeelden van placemakingsprocessen in (Zuidoost) Azië. Er is veel geschreven over de placemaking cultuur in westerse landen (Europa en Noord Amerika), maar placemaking in Azië is een onontgonnen terrein.

Placemaking in de persoonlijke omgeving

Introductie

Placemaking, een term die je de laatste jaren overal tegenkomt. Zeker sinds de afgelopen twee jaar zie je in Amsterdam veel nieuwe, jonge initiatieven die zich tijdelijk vestigen om zich in verschillende vormen en mate betekenisvol te maken. Maar wie denkt dat deze bottom-up beweging en placemaking een nieuw verschijnsel is, blijkt het mis te hebben. Filosoof Ad Verbrugge licht toe dat burgerinitiatieven van alle tijden. Wij hebben nu te maken met een stroom van mensen die bezig zijn met het vinden van nieuwe vormen waarin zelforganisatie plaatsvindt.³³ Door de economische crisis hebben veel mensen zich opnieuw moeten organiseren door middel van zelforganisatie en dragen bij aan community building door gebrek aan banen en minder bemoeienis van de gemeente.

Sinds kort woon ik om de hoek bij de Jan Evertsenstraat in Amsterdam. De Jan Evertsenstraat is als sinds 1925 een overdekte winkelstraat in de Baarsjes en dat maakt de straat de oudste overdekte winkelstraat in Nederland.³⁴ Lang was de wijk een beetje een verloederde buurt waar veel winkelpanden leeg stonden en bewoners zich onveilig voelden. Een zeer laag dieptepunt voor de winkelstraat was in 2010 toen een juwelier in de straat bij een overval werd doodgeschoten. Een aantal bewoners kwam in actie en besloten samen het bewonersinitiatief 'Ik Geef om de Jan Eef' op te richten in datzelfde jaar. Zij handelde uit een maatschappelijke urgentie en namen het heft in eigen handen. Het burgerinitiatief vierde in oktober 2015 zijn vijfjarig bestaan. Sindsdien is de straat erg veranderd, door de komst van onder andere pop-up winkels, een bio markt op het Mercatorplein en een theaterfestival. De straat evenals de buurt zijn weer volledig opgeleefd en het is zelfs een levendige hippe buurt geworden. Door het initiatief is er veel minder leegstand en zit de straat vol met terrasjes met hippe jonge mensen. 'We hebben de buurt trotser gemaakt. Wij waren het omslagpunt.' verwoord Groenink, een van de initiatiefnemers van het buurtinitiatief.³⁵ Door middel van burgerlijke betrokkenheid is er sociale cohesie ontstaan. Dit is wat elke initiatiefnemer hoopt te behalen met een

³³ S. Franke, J. Niemans, F. Soeterbroek, "Gedreven pioniers" *Het nieuw stadmaken. Van gedreven pioniers naar gelijk speelveld* (2015), p.15

³⁴ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Ik Geef om de Jan Eef* (Oktober 2013), <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/brochures/2013/10/02/informatieblad-winkelvereniging-ik-geef-om-de-jan-eef/geef-om-de-jan-eef.pdf>, geraadpleegd op 25 september 2015

³⁵ Parool, B. Borren, "Vijf jaar Ik Geef om de Jan Eef: 'We hebben de buurt trotser gemaakt'" (versie 7 oktober 2015), <http://www.parool.nl/parool/nl/4/AMSTERDAM/article/detail/4158076/2015/10/07/Vijf-jaar-Ik-Geef-om-de-Jan-Eef-We-hebben-de-buurt-trotser-gemaakt.dhtml>, geraadpleegd op 8 oktober 2015

placemakingsinitiatief. Bij het placemakingsinitiatief heeft er een vorm van *gentrificatie* plaats gevonden. Dit is een veel voorkomende term die wordt gebruikt als aanduiding van de opwaardering van een buurt of stadsdeel op sociaal, cultureel en economisch gebied. De herwaardering van het stadsdeel gaat gepaard met een stijging van de prijzen voor onroerend goed.

De reden dat mensen initiatieven beginnen zoals 'Geef om Jan Eef' heeft te maken met het besef van ruimtelijke identiteit. Bij de beeldvorming van plekken is de geschiedenis een belangrijke factor. In de PhD thesis van Tineke Lupi vertelt zij dat specifieke plaatsen een geheugen hebben omdat deze door de tijd een 'eigenheid' hebben kunnen opbouwen. De Jan Evertsenstraat had al (waardevolle) historie: de oudste overdekte straat van Nederland. Ondanks dat zijn de bewoners druk bezig geweest om een nieuwe betekenis aan de straat te geven omdat de huidige betekenis voor de gebruikers onacceptabel was geworden om in te werken of wonen. Dit laat zien dat geschiedenis zeker invloed heeft op de beeldvorming van een plek, maar dat uiteindelijk de sociale processen van essentieel belang zijn om waarde te kunnen toekennen aan de fysieke omgeving van de gebruikers.

Placemaking en erfgoed

[...] Erfgoed kan goed dienen als bindmiddel in gecompliceerde planningsprocessen, maar het is onder andere aan de projectontwikkelaars om te bepalen of erfgoed in het project een waardige plaats verdient. Toch probeert de overheid deze samenwerkingen te stimuleren. Een voorbeeld hiervan vond plaats in 2003 waar het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een opdracht gaf aan het Stimuleringsfonds voor Architectuur.³⁶ Zij dienden verschillende projecten uit te voeren op het snijvlak van 'cultuurhistorisch' onderzoek en ontwerp. Als onderdeel van de opdracht werd de vraag gesteld: "Hoe kunnen relictten, structuren en immateriële geschiedenis in de planvorming van de toekomst op worden genomen?" Het doel van het ministerie was door het inzetten van nieuwe onderzoeksmethoden, multidisciplinaire benaderingen en presentatietechnieken de 'cultuurgeschiedenis' van te transformeren gebieden inzichtelijk en hanteerbaar te maken voor ontwerpers en opdrachtgevers. Bij het project "Ontwerpen met een biografie van de Zandstad" wilden de planners en ontwerpers kijken of op de vrijgekomen grond nieuwe economische dragers zich konden vestigen waarbij het lokale en regionale verleden een belangrijke rol bij speelden. De uitdaging was om de biografie van het landschap te gebruiken als concept en instrument tijdens het planning- en ontwerpproces bij verstedelijkingsplannen voor de toekomst. Bij de samenwerking tussen historici, planners, ontwerpers en specialisten is voor de switch van het verleden naar de toekomst gemaakt in de vorm van digitale interactieve communicatie.

Dit geeft aan dat het belangrijk is dat er een nauwe samenwerking moet plaats vinden tussen de erfgoedsector en de stedenbouwkundige sector. Men moet een interdisciplinaire oriëntatie hebben. Er zal een toenadering gezocht dienen te worden tot disciplines zoals sociologie, (cultuur)geschiedenis, archeologie en historische geografie enerzijds en architectuur en planologie anderzijds. Deze zeer verschillende disciplines delen toch in grote lijnen zelfde visie op erfgoed in de zin van materiële en immateriële aspecten, de dynamiek en de ruimtelijke en historische context van het erfgoed van stad en land. Hierdoor worden de mogelijkheden maximaal benut en kan elke discipline elkaar aanvullen in het proces.³⁷

³⁶ Bosma en Kolen, *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. (Uitgeverij Vantilt, 2010), geraadpleegd op 23 september 2015, 21

³⁷ Idem.

Nieuwe structuren in de stad

"What defines a character of a city is its public space, not its private space. What defines the value of the private assets of the space are not the assets by themselves but the common assets. The value of the public good affects the value of the private good. We need to show every day that public spaces are an asset to a city."
*UN-HABITAT Executive Director Joan Clos i Matheu*³⁸

Bij het creëren van een stad en de verdere ontwikkeling hiervan gaat het natuurlijk niet alleen om het ontwerpen van een stad in termen zoals masterplannen en blauwdrukken. In een stad wordt geleefd en door middel van het nieuwe delen en sociaal ondernemerschap, ook wel bekend als de *civic economy*, geven de gebruikers van een stad betekenis aan hun leefomgeving. In Engeland vind placemaking al langere tijd plaats, maar niet in alle delen van de stad is het succes terug te vinden van dit proces. Het is vaak het geval van de betere middenklasse in betere wijken.³⁹ In the Guardian wordt vermeld dat steden en wijken zelf in staat moeten zijn om een goed leven en een goede leefomgeving te bieden aan zijn eigen bewoners. Samen weten zij uiteindelijk het beste wat zij als gebruikers willen voor de straat, wijk en stad.⁴⁰

Gezonde openbare ruimtes kunnen dan ook dienen als springplank voor revitaliserende gemeenschappen en economische ontwikkeling. Gezonde publieke ruimtes worden dan ook gezien als een essentieel ingrediënt van succesvolle (wereld)steden. Gebruikers bepalen en vormen zelf het gevoel van 'deel uitmaken' van een gemeenschap, hun civiele identiteit en cultuur. Wel is duidelijk dat door middel van het verbeteren van een sociaal kapitaal de economie en de gemeenschap van een stad nieuw leven kan helpen inblazen. Ook al zijn deze publieke ruimtes niet altijd zichtbaar en voor de hand liggend is het aan de gemeenschap om deze eigen te maken en verder te ontwikkelen.⁴¹

Neem bijvoorbeeld Urban Resort, initiatiefnemers die leegstaande kantoorpanden in Amsterdam opkopen en verhuren aan kunstenaars, ambachtslieden en ondernemers in de creatieve industrie. Zij kochten in 2006 het voormalige Volkskrantgebouw aan de Wibautstraat, toen nog een brede, ongezellige en tochtige straat met veel geschiedenis. Door de jaren heen heeft de straat zich weten te ontwikkelen, heeft er in het pand flexwerkplekken, cafe, restaurant, club en is er sinds kort een nieuwe hip hotel in getrokken. Dit alles heeft ervoor gezorgd dat de geplande sloop van het gebouw niet door ging en de straat volop in bloei staat.

Het televisienetwerk Al Jazeera heeft een serie gemaakt over rebel architecture. Tijdens een van de afleveringen wordt de architect Santiago Cirugeda gevolgd die door de crisis in Spanje nieuwe vormen heeft moeten ontdekken. Hij heeft zich geheel opnieuw moeten uitvinden als architect in de maatschappij. Dit is zeer moeilijk, met de kennis dat Spanje een van de zwaarst geraakte landen in Europa is door de crisis. Als er geen geld is, zijn er geen klussen en veel onafgemaakte bouwprojecten en leegstaande panden. Toch bouwt hij bijzondere constructies en gebouwen met makkelijk en licht bouw materiaal wat over is, niet meer gebruikt wordt of gedoneerd wordt. De rede dat het makkelijk en licht te bouwen

³⁸ Project for Public Space, *Placemaking and the Future of Cities*. (Herfst 2013), <http://www.pps.org/wp-content/uploads/2012/09/PPS-Placemaking-and-the-Future-of-Cities.pdf>, geraadpleegd op 14 oktober 2015

³⁹ S. Franke, J. Niemans, F. Soeterbroek, "Gedreven pioniers" *Het nieuw stadmaken. Van gedreven pioniers naar gelijk speelveld* (2015), p.13

⁴⁰ The Guardian, 'How to build a fairer City' (versie 24 september 2014), <http://www.theguardian.com/cities/2014/sep/24/manifesto-fairer-grounded-city-sustainable-transport-broadband-housing>

⁴¹ Project for Public Space, *Placemaking and the Future of Cities*. (Herfst 2013), <http://www.pps.org/wp-content/uploads/2012/09/PPS-Placemaking-and-the-Future-of-Cities.pdf>, geraadpleegd op 14 oktober 2015

moet zijn is omdat de plekken waar hij het bouwt meestal (semi-)illigaal zijn en de gemeente hun vaak dwars zit. "Contemporary architecture is all about 'what a beautiful building'...'what a pretty project' But architecture is more than that; it should be functional, cheap. It should be a reason to come together – and that's what we've done."⁴² Voor mij is dit gedeeltelijk de essentie van placemaking in een wereld waar men op een nieuwe creatieve manier aan een nieuwe wereld kan bouwen. Ondanks dat er geen geld is en zij geen medewerking van de gemeente en overheid kunnen verwachten. Creatief met weinig.

Placemaking: een 50-jarige reis

De grondlegger voor placemaking

Zoals eerder in de inleiding wordt al vermeld dat placemaking zeker niet een nieuw begrip en fenomeen is. De moeder van de placemaking in Amerika is de maatschappelijke schrijfster en activiste Jane Jacobs. In 1961 schreef zij "The Death and Life of Great American Cities" en behandelde hierin de innerlijke werking en de tekortkomingen van de steden, inspirerende generaties van stedenbouwkundigen en activisten. Jacobs spande zich in om in het centrum van New York City de bouw van snelwegen te stoppen en lokale wijken te beschermen en probeerde gemeenschap-geleide stedelijke activisme te versterken. Zonder enige planologische opleiding stond zij voor een plaatsgebonden, *community-centered* benadering van stedelijke planning, ook wel bekend als *placemaking*. Jacobs had een bijzondere kijk op grote steden. Zij zag deze als ecosystemen. Gedurende de tijd gaan gebouwen, straten en wijken functioneren als dynamische organismes, veranderen als antwoord op hoe mensen met hun omgaan. Elementen in de stad functioneren synchroon met elkaar, in de zelfde manier als in een natuurlijk ecosysteem. Deze denkwijze hielp Jacobs hoe zij zich moest bekommeren om de werking van steden. Hoe deze aftakellen en hoe steden beter gestructureerd konden worden. Jacobs was een voorstander van *bottom-up community planning*, een niet traditionele benadering van plannen waar de lokale expertise bij gemeenschappelijke ontwikkeling beter past dan professionele invloeden van experts. "Cities have the capability of providing something for everybody, only because, and only when, they are created by everybody."⁴³

Ontwikkeling door de jaren heen

Anne Buttimer ontwikkelde in de jaren '60 en '70 op basis van een aantal Franse sociologen het begrip *social space*, wat een wisselwerking is van mensen tussen hun fysieke omgeving (de objectieve component) en hun doen en denken (de subjectieve component). Zij kon dit objectief meten door middel van sociaal-ruimtelijk referentiesystemen, terwijl andere geografen van mening waren ruimtelijke praktijken alleen geanalyseerd kon worden door naar de subjectieve handelingen van mensen te kijken. De term werd in de jaren '70 ook veel gebruikt door architecten en omgevingspsychologen en vind zijn oorsprong in de humanistische en fenomenologische filosofie.

Volgens geograaf Edward Relph draagt *place* bij aan een gevoel van geborgenheid, je thuis voelen en een gevoel van lokale samenhang. Dit is een menselijk sentiment en uit zich in de termen *place attachment* of *sense of place*. Sommige academici spreken zelfs van een zogenaamde *genius loci*, plekken, zoals de binnenstad van Amsterdam, hebben een zekere ziel. Door de komst van nieuwbouwwijken en grote

suburbs, plekken zonder een vergelijkbare ziel zoals oude binnensteden, was men bang dat de bewoners hierdoor meer moeite zouden hebben om zich te verbinden met de plek waardoor er *place detachment* zou plaatsvinden. Met dit in hun achterhoofd ontworpen architecten en stedenbouwkundige 'belichaamde' gebouwen waar men zich makkelijker thuis zou voelen. De openbare ruimte stond hierbij centraal, een manier van samenlevingsbouw door middel van *urban design*.

In de jaren '80 ontstaan er op hoger schaalniveau wereldsteden, of hoe Lupi het noemt, *global cities*.⁴⁴ In de jaren '90 gaat men anders denken over *place* wat leidt tot de ontwikkeling van nieuwe relaties in plaats van de vernieling van het lokale. Hieruit ontstaat de term *glocalisation*, global en local die zich, in tegenstelling tot voorheen, samen een onderdeel vormen van het proces in plaats van tegengestelde. In de jaren '90 is men op zoek naar lokale identiteit en geborgenheid in tijden van mondialisering. In een wereld die steeds groter wordt is er ruimte voor mensen om samen op zoek te gaan naar een *eigen place* waar mensen bewust met hun land omgaan. De term *placemaking* wordt tijdens deze ontdekkingstocht een vaak gebruikte term om zichzelf te uiten en betekenis te geven aan verschillende processen. De term zal in de jaren '70 veranderen, meer als uitdrukking van het dagelijks handelen op kleine schaal. Amerika begon met het scheppen van *genius loci* door het combineren van het handelen van de professional evenals de lokale bevolking. Dit is voor *New Urbanism*-gedachtegoed wat de term *placemaking* definieert, waar de uitgangspunten de samenwerking in de architectuur en stedenbouwkunde centraal staat.

Lupi verwoordt dat volgens de huidige geografische opvatting *placemaking* altijd te maken zal hebben met de strijd om ruimte een belangrijke toevoeging moet bevatten. Het gaat niet alleen om de hogere processen die leidend zijn in dat proces, maar het gedrag in de ruimte die individuen is een belangrijk element in het proces van waarde erkenning van een *place*. Bij dit proces, omschreven door Krista Paulsen, gaat het om de transformatie van *space* naar *place*. Professionals maken door middel van een blue print en processen ruimtelijke structuren. Als deze worden gerealiseerd zijn dit eigenlijk nog *non-places* die door het handelen van gebruikers wordt beleefd en op individuele wijze worden geïnterpreteerd, in de zin van ruimtegebruik en de waardebeleving van de desbetreffende *place*. In deze gedachtegang neemt Paulsen afstand van de psychologische *sence of place* en beweert dat het proces van *placemaking* sociaal geconstrueerd wordt, door middel van het menselijk handelen. Ook al proberen professionals zoals architecten, stedenbouwkundige, woningcorporaties en projectontwikkelaars hun ontworpen *place* betekenis te geven waarbij zij handelen op een professioneel niveau, een mesoniveau, moet deze *place* nog betekenis krijgen door zijn *users* door middel van deze *place* gebruik te maken en er echt in te wonen. Maar er is zeker nog een derde partij die betekenis kan geven aan een *place*, namelijk publieke opinie vormers zoals bijvoorbeeld de media, politici en actiegroepen die niet direct betrokken zijn bij de desbetreffende *place*. Toch zullen deze groepen mensen (vooral met betrekking van de *non-users*: mensen woonachtig in een andere *place*). Door berichten te horen over de *place* zullen de *non-users* toch een mening vormen ook al voelt deze groep mensen zich niet direct betrokken bij deze *place*. Dit kan een positief, evenals een negatief effect hebben op de plek.

Ook al spreekt men van *non-users*, is het toch vaak belangrijk deze groep te betrekken bij *placemaking*. Een plek moet niet alleen aantrekkelijk zijn of worden (afhankelijk van het effect van *placemaking*) voor buitenstaanders. Een voorbeeld is

⁴² Aljazeera, "Rebel architecture" (versie 12 augustus 2014), <http://www.aljazeera.com/programmes/rebelarchitecture/2014/08/santiago-cirugeda-architecture-crisis-201485104547883728.html>, geraadpleegd op 25 september 2015

⁴³ Project for Public Spaces, "Jane Jacobs", <http://www.pps.org/reference/jjacobs-2/>, geraadpleegd op 8 oktober 2015

⁴⁴ T. Lupi, *Buiten wonen in de stad: de placemaking van IJburg* (Amsterdam, 2008), <http://dare.uva.nl/document/2/144427>, geraadpleegd op 8 september 2015

het project in Taipei. Dihua Street, voorheen hét commerciële hart was van Taipei, later een stille straat met historische, maar vergane winkelpanden. Weinig mensen bezochten nog de winkelstraat, bijna alleen nog tijdens de Chinese jaarwisseling. De pandeigenaren zagen niet de noodzaak om hun panden in goede staat te houden, maar dit is veranderd door de overheid geleide stedelijke vernieuwingsprogramma, Urban Refeneration Stations (URS). De inspiratiebron voor dit project was het succesvolle project van Treasure Hill. Een sloppenwijk die op het punt stond om gesloopt te worden heeft nieuw leven ingeblazen gekregen van *community activists* en is omgedoopt tot een kunstenaarsdorp. Deze activisten stonden voor het omhelzen van meer *grassroots*⁴⁵, een meer door de gemeenschap geleid proces in plaats van traditionele herontwikkelingspraktijken. De regering heeft pandeigenaren gestimuleerd door middel van hun aantrekkelijke deal aan te bieden. De eigenaren konden in de ruil van hun pand bouwrechten ergens anders krijgen of hun pand verhuren aan de regering. Door de eigenaren meerdere opties te geven om hun straat en wijk een nieuwe opknapbeurt te geven is het project positief van start gegaan. Er zijn namelijk ook vele voorbeelden (met name in China) waar er een grote strijd plaats vind tussen huis/land-eigenaren en de regering wegens herbestemming, ook wel bekend als *nail houses*.⁴⁶

Sinds 2010 werd een collectie oude panden gerenoveerd, hersteld in hun oude glorie, en verhuurd aan culturele en maatschappelijke ondernemers. Door middel van het verder te laten ontwikkelen door de jonge ondernemers, vanuit bottom-up de wijk laten rehabiliteren. Tegenwoordig is men er niet alleen te vinden voor thee en lokale snacks, maar ook voor hippe cafés en jonge ontwerpers. Hoe meer mensen bij het project betrokken werden, hoe meer er een democratische planning kwam, in tegenstelling als bij een project waar professionals zoals de regering met een projectontwikkelaar de top-down beslissingen maken. Veel van de nieuwe pandbetrekkers hebben de wijkbewoners moeten overtuigen van de plannen en de transformatie, maar door veel creatieve oplossingen en samenwerkingen tussen de jonge ondernemers en lokale winkeleigenaren ontstond er langzamerhand een speciale sfeer in de winkelstraat. Volgens architect Hendrik Tieben is er een sterk gevoel van eigendom ontstaan. Vroeger was de benadering van de Taipei regering een stuk strikter en harder, maar tegenwoordig spreekt men van soft urbanism door het gevolg van democratische veranderingen in de jaren '90. Dit was een opening voor gemeenschap participatie bij urban planning en projecten zoals URS.⁴⁷

Dit project in Taipei is vergelijkbaar met "Ik geeft om Jan Eef". Beide vinden plaats in een oude kenmerkende winkelstraat in een grote stad. Bij beide projecten zijn de bewoners strek betrokken bij het proces om de straat en wijk een upgrade te geven en er weer een aangenaam gevoel en geborgenheid terug te brengen. Maar toch is er een groot verschil tussen de twee projecten en dit ligt bij de initiatiefnemers. In Amsterdam zijn het de bewoners van de straat geweest die zelf vonden dat de sfeer in de straat drastisch veranderd moet worden. In Taipei is het initiatief niet gekomen vanuit de huidige bewoners en kooplieden uit de straat, maar vanuit de overheid (die overigens zich wel hebben laten inspireren op de aanpak van maatschappelijke activisten (een bottom-down beweging) uit Taipei).

"Each place, each culture, is unique. Questions of societal norms, climate, and tradition must all be considered. What

works for a Northern European city might be completely inappropriate for one in Southeast Asia. Therefore, every culture needs to find the tools and approaches that work for them."⁴⁸

View of the Secretariat Building, 1910. Bron: commons.wikimedia.org.

Sienna Veelders heeft haar onderzoek uitgevoerd in Yangon, Myanmar voor Urban Discovery. Placemaking is een proces dat zich vanaf de jaren '60 heeft ontwikkeld in Noord Amerika en (voornamelijk West-) Europese landen. Hoe verloopt dit proces in Aziatische landen, waar invloedrijke top-downers jarenlang macht uitgeoefend hebben op structuren van steden en inwoners. Veel steden handelen primair vanuit een economische drijfveer en zien niet de meerwaarde van het behouden van karakteriserende wijken en gebouwen in. Urban Discovery - gevestigd in Hong Kong - bekommert zich om het behouden van erfgoed in grote Aziatische steden. In Yangon - grootste stad van Myanmar, dat pas sinds 2010 haar grenzen geopend heeft - probeert Urban Discovery bewustzijn te creëren bij de lokale bewoners en ondernemers, maar ook bij de gemeente en regering, door middel van het ontwikkelen van herbestemmingsplannen met studenten en architecten.

⁴⁵ Engelse term voor politieke processen door bottom-up bewegingen.

⁴⁶ Chinese term voor huiseigenaren die weigerden om ruimte te maken voor nieuwe vastgoed ontwikkeling. De term refereert naar spijkers die uitsteken en vast zitten in hout die niet in het hout te slaan zijn door middel van een hamer.

⁴⁷ C. DeWolf, "Taipei's urban renewal programme succeeds by listening to it's citizens" (versie 19 juni 2015), <http://www.scmp.com/lifestyle/article/1823445/taipeis-urban-renewal-programme-succeeds-listening-its-citizens>, geraadpleegd op 30 september 2015

⁴⁸ PPS, *Placemaking and the Future of Cities* (herfst 2013), <http://www.pps.org/wp-content/uploads/2012/09/PPS-Placemaking-and-the-Future-of-Cities.pdf>, geraadpleegd op 15 oktober 2015

Placemaking

Talitha van Ooyen

In haar paper schetst Talitha van Ooyen de geschiedenis van placemaking en introduceert de beginselen van placemaking volgens Project for Public Spaces. Door zich te verdiepen in placemaking is zij met andere ogen gaan kijken naar de openbare ruimte, erfgoed en de dynamiek van de stad. Dit illustreert zij aan de hand van enkele voorbeelden in Den Haag: De Grote Pyr, de Binckhorst en de Pier van Scheveningen.

Een korte geschiedenis

*“Cities have the capability of providing something for everybody, only because, and only when, they are created by everybody.”
— Jane Jacobs, The Death and Life of Great American Cities*

De term placemaking wordt vanaf de jaren '90 steeds meer gebruikt. Toch is het concept niks nieuws. Al in de jaren '60 ontstaan er nieuwe ideeën over het belang van de publieke ruimte. Jane Jacobs speelt hierin een belangrijke rol.⁴⁹ Jacobs publiceerde in 1961 haar meest bekende boek: “The Death and Life of Great American Cities”. Rond de jaren '60 raakte veel oude stadswijken in de Verenigde Staten en Europa in verval. Als reactie hierop dreigden stadsplanners veel van deze oude buurten met de grond gelijk te maken. In haar boek pleit Jacobs voor het behoud van oude stadsbuurten in New York. Zij legt hierbij de nadruk op het belang van publieke ruimtes (bijvoorbeeld de stoep) en de dynamiek van een buurt (werken, wonen, cultuur en recreatie zijn belangrijk voor de levensstandaard in een buurt).⁵⁰

William Whyte werkt in 1969 voor de New York City Planning Commission. Whyte begon zich door zijn werk af te vragen welke invloed nieuwe geplande urbane plekken hadden op de inwoners van de stad en deed hier als eerste onderzoek naar. Volgens Whyte zijn er drie principes belangrijk in het structureren van de publieke ruimte. Het sociale leven in publieke ruimtes draagt bij aan het welzijn van mensen. De regering heeft daarom een plicht om te faciliteren en zo participatie en interactie te stimuleren. Whyte was van mening dat de stad moest worden ingericht vanuit de mensen die erin woonden. Hij pleitte daarom voor een bottom-up aanpak in plaats van een top down methode. Als laatste concludeerde Whyte dat observatie de sleutel is tot het succesvol inrichten van de openbare ruimte.⁵¹ Door te observeren kun je leren hoe mensen een ruimte gebruiken en hoe deze kan worden verbeterd.

Project for Public Spaces (PPS) wordt in 1975 opgericht. Zij zetten zich actief in voor placemaking en baseren zich hierbij op de ideeën van Jane Jacobs, William Whyte en andere ‘urban pioneers’. Fred Kent heeft langere tijd voor William Whyte zijn onderzoeksteam gewerkt en heeft vandaaruit een connectie met de openbare ruimte en het begrip placemaking. Fred Kent en Kathy Madden van PPS werken volgens richtlijnen voor placemaking projecten/processen. Naast deze richtlijnen hebben zij ook een model ontwikkeld waarin zij aangeven waar een ruimte aan moet voldoen om een betekenisvolle plek te worden. Inmiddels zijn de ideeën van Jane Jacobs, William Whyte en PPS niet alleen maar in de Verenigde Staten van toepassing maar zijn er over de hele wereld placemaking projecten. Placemaking vindt niet alleen plaats in ontwikkelde

landen maar ook in landen die nog in ontwikkeling zijn.⁵²

Placemaking richtlijnen van het PPS

Het Project for Public Spaces (PPS) is zoals eerder aangegeven een ervaren speler op het gebied van placemaking. PPS heeft in de loop der jaren 11 richtlijnen samengesteld voor een succesvol placemaking proces/project. Deze richtlijnen zijn gebaseerd op uitkomsten van het onderzoek van William Whyte.

1) De gemeenschap is de expert

Placemaking is succesvol op het moment dat de gemeenschap eigendom neemt van een ruimte. Het is daarom cruciaal om naar de bewoners te luisteren en hun behoefte vorm te geven.

2) Creëer een plek in plaats van een ontwerp

Het is belangrijk om elementen toe te voegen aan je ruimte waardoor mensen zich welkom voelen. (dit hangt samen met comfort en sfeer) Een ontwerp alleen is hiervoor niet genoeg.

3) Zoek partners

Partners kunnen bijdragen aan het succes van een openbare ruimte. Ze bieden ondersteuning aan het project en kunnen een positieve invloed hebben op het imago van een ruimte. (scholen, musea, buurthuizen, de gemeente)

4) Observatie

Observatie helpt om een plek beter te begrijpen. Door te kijken kom je erachter hoe een ruimte wordt gebruikt en waar er verbeteringen mogelijk zijn.

5) Heb een Visie

Een visie is essentieel om ervoor te zorgen dat de gemeenschap zich eigenaar voelt van de plek. De visie moet gaan over de activiteiten, sfeer en inrichtingselementen van de ruimte.

6) Begin klein

Openbare ruimtes zijn complex. De beste ruimtes experimenteren een tijd met kleine veranderingen om erachter te komen wat wel of niet werkt.

7) Triangulate

Triangulation is het proces waarbij externe stimuli ervoor zorgen dat er een koppeling plaatsvindt tussen mensen die elkaar niet kennen. Door verschillende elementen en functies onder te brengen in een ruimte wordt interactie gestimuleerd. Voorbeeld; een bibliotheek met een grote kinderboekenafdeling en een speelplaats worden apart van elkaar beperkt gebruikt. Maar op het moment dat de twee naast elkaar liggen vindt er meer activiteit plaats.

8) “Het is onmogelijk”

Obstakels zijn onvermijdelijk bij het maken van een betekenisvolle plek. Zowel de private als de publieke sector nemen weinig verantwoordelijkheid voor de openbare ruimte. Architecten en planners werken vanuit een esthetisch element maar bevorderen over het algemeen geen interactie. Placemakers zijn daarom gebaat bij een gezonde dosis doorzettingsvermogen.

9) Geld is nooit het probleem

Het (her)ontwikkelen van een locatie kost geld. Geld wordt vaak gezien als een probleem maar is wel degelijk te overkomen. Een plek is betekenisvol voor de gemeenschap en dus zullen

⁴⁹ Project voor Public Spaces. *What is placemaking?*
http://www.pps.org/reference/what_is_placemaking/

⁵⁰ Jacobs, Jane. *The Death and Life of Great American Cities*. Print.

⁵¹ Whyte, William Hollingsworth. *The Social Life of Small Urban Spaces*. Washington, D.C.: Conservation Foundation, 1980.

⁵² Corten, Jean-Paul, Ellen Geurts, Paul Meurs, Remco Vermeulen en Wendy Van Os-Thompson. *Heritage as an Asset for Inner-city Development: An Urban Manager's Guide Book: Planning the Past, Building the Future*.

partners, sponsors en bewoners bereid zijn te investeren. Is er geen geld voor grote veranderingen begin dan klein.

10) Ondersteuning

De inbreng van de gemeenschap en potentiële partners biedt inzicht in hoe andere ruimtes functioneren en biedt kansen tot experimenteren. Het is belangrijk om veel te communiceren, op deze manier blijft de gemeenschap achter het project staan.

11) Je bent nooit klaar

Succesvolle openbare ruimtes reageren op de behoeftes van gebruikers. Behoeftes en gemeenschappen blijven zich ontwikkelen en daarom is het belangrijk dat plekken zich blijven aanpassen.⁵³

De Binckhorst. Bron: www.monumentenzorgdenhaag.nl

Op welke manier vindt er samenwerking plaats tussen placemakers die ons erfgoed herbestemmen en de overheid in het centrum van de politieke macht Den Haag? Dit is de hoofdvraag waar Talitha zich in haar onderzoek op richt. Den Haag kent diverse voorbeelden van succesvolle initiatieven die omgaan met leegstand en herbestemming van cultureel erfgoed. De Grote Pyr54, De Elektricitetscentrale en het Binckhorst terrein zijn daar voorbeelden van. Culturele broedplaatsen als De Vloek en F.A.S.T (Free Architecture Surf Terrain) zijn echter verdwenen. Wat zijn de mogelijkheden op het gebied van Placemaking in Den Haag. Welke factoren maken een succesvol project? Wat zijn de kansen en valkuilen voor stadmakers? Welke invloed heeft het politieke klimaat? En hoe ziet de toekomst eruit voor creatieve stadmakers?

To live is to leave traces. Illegale placemaking: de rafelrand van cultureel erfgoed?

Vera Bals

Vera Bals start haar paper met een schets van Placemaking als proces. Zij gaat in op de ontwikkelingen en problematiek rondom placemaking vanaf de Nieuwmarktrelen in de jaren '70 tot vandaag de dag. Hierbij staat de relatie tussen burgerinitiatieven en overheidsbeleid centraal.

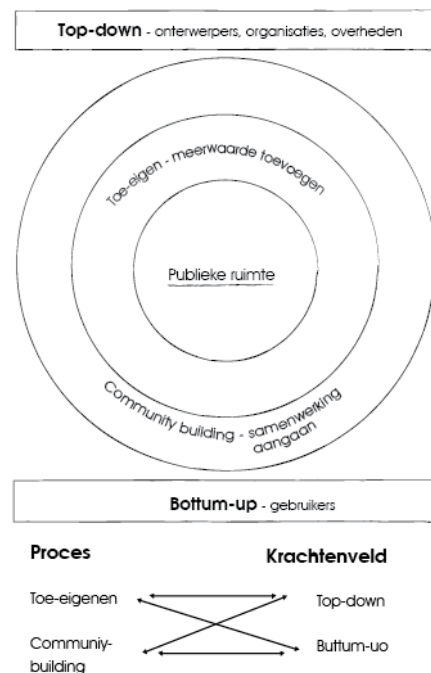
Placemaking

“There is no value in life except what you choose to place upon it, and no happiness in any place except what you bring to it you’re self.” – door Henry David Thoreau⁵⁵

Placemaking is een woord dat een proces beschrijft. Dit proces kent meerdere verschijningsvormen en kan worden geïnitieerd vanuit verschillende beweegredenen en belangen. Als het begrip placemaking wordt vertaald naar Thoreau zijn uitspraak dan wordt het duidelijk dat het bij placemaking draait om het toevoegen van de menselijke dynamiek aan een publieke ruimte.

Een van de hoofd factoren in dit proces is het toe-eigenen van een publieke ruimte zoals, een straat, een wijk, een stad of sommige gebouwen in de stad. Hierdoor kan een verbetering of een verandering van betekenis bij de desbetreffende locatie ontstaat of worden gecreëerd.

Naast het toe-eigenen of het eigen maken van een locatie is een tweede hoofdfactor binnen placemaking is *communityforming*, door een samenwerking met elkaar aan te gaan. Dit kan leiden tot samenwerking tussen gebruikers onderling, of als gebruikers met belanghebbende instanties.

Schematische uitwerking placemaking. Afbeelding: Vera Bals

⁵³ Richtlijnen volgens de PPS, <http://www.pps.org/reference/11steps/>
⁵⁴ Over de Grote Pyr, http://www.grotepyr.nl/grotepyr/over_de_pyr.html

⁵⁵ Lezing gentrificatie, Spinhuis, 1 oktober 2015

Deze twee soorten consumenten kunnen volgens Gieryn en Paulsen die onderzoek hebben gedaan naar placemaking worden onderscheiden in 'users' en 'professionals'. Professionals zijn vertegenwoordigers van organisaties die betrokken zijn bij het plannen, ontwerpen, bouwen en beheren van een plek.⁵⁶ Dit zijn organisaties die er belang bij hebben om vanuit de tekentafel 'top-down' een locatie te laten slagen.

Tevens bestaan er *users*. Deze term definieert alle mensen die met enige regelmaat van de desbetreffende plek gebruik maken.⁵⁷ Als placemaking vanuit de gebruiker wordt geïnitieerd kan dit worden omschreven als een bottom-up beweging.

Deze twee soorten belanghebbende bij placemaking staan niet per definitie los van elkaar. Steeds vaker is te zien dat de *users* worden betrokken in ontwikkelingsprocessen van de *professionals*. Hiermee ontstaat ook het verschil tussen placemaking en herbestemming. Herbestemming is vooral gericht op het technische aspect en de functieverandering van een gebouw. Een voorbeeld hiervan is het GAK gebouw dat van kantoorpand is omgebouwd tot studentenflat. Deze vorm van herbestemming wordt vaak geïnitieerd door de professional die vanuit de tekentafel dit proces in werking zet. Placemaking gaat in tegenstelling tot herbestemming, niet om dat locaties objectieve statische eenheden zijn die voor verschillende functies kunnen worden ingezet, maar altijd en voortdurend door mensen gecreëerd worden.⁵⁸

Placemaking kan puur vanuit de *user* worden geïnitieerd of in samenwerking met de *professionals*. Hier komen bottom-up en top-down samen. Deze vorm van samenwerking tussen professionals en gebruikers is er niet altijd geweest en ook niet zonder slag of stoot tot stand gekomen.

Succesformule placemaking?

Het woord placemaking is een term die uit Amerika komt. Project for Public Spaces (PPS) is al sinds 1975 bezig met het ontwikkelen en doorvoeren van placemaking. Project for Public Spaces is de eerste partij die deze term gebruikte.⁵⁹ In het Nederlands kennen wij termen als herbestemming, vernieuwen, ontwikkelen, samenwerken, buurtgevoel, broedplaatsen, etc. In zekere zin kan het begrip Placemaking gezien worden als een containerbegrip die al deze termen onderbrengt.

In Amerika zijn er veel studies gedaan naar placemaking en hoe dit proces het best tot zijn recht komt. Volgens de Placemaking Academie die lezingen op YouTube plaatst, is placemaking een omgeving (de situatie zoals die nu is) veranderen in iets wat beter of handiger is. Het wordt gezien als een fenomeen dat vanuit een intrinsieke behoefte voortkomt. Dit komt niet alleen voort uit menselijk handelen, maar ook in de natuur. De natuur past zich aan, aan de omstandigheden om zo een betere leefomgeving te kunnen creëren.⁶⁰

Volgens de lezing over de geschiedenis, uitvoering, en filosofie van placemaking zijn er de volgende vier basis elementen nodig om placemaking succesvol en gewenst te maken.⁶¹

1. <i>Gezelligheid</i> (Voelt men zich thuis op de plek? Is er een gezellige sfeer, is men vriendelijk, trots, verwelkomend, maakt men een praatje met elkaar?)	2. <i>Toegankelijkheid</i> (Is de locatie publiek toegankelijk, makkelijk bereikbaar, begaanbaar en overzichtelijk)
3. <i>Comfort & beeldvorming</i> (Is de plek aantrekkelijk om er langer te verblijven? Is het zichtbaar, schoon, groen, beloopbaar en veilig?)	4. <i>Gebruikers & activiteit</i> (Wat kun je er doen? Zijn er minstens 10 verschillende dingen om te doen en zijn deze activiteiten leuk, duurzaam, betaalbaar, uniek, levendig, bruikbaar of speciaal?)

Naast de vier elementen die vooral een gevoel uitdrukken zijn er ook elf uitgangspunten voor succesvol top-down placemaking omschreven. [Zie bijdrage Talitha van Ooyen]

Ontstaan van actief burgerschap en zelforganisatie

New York - Jane Jacobs

Robert Moses is een groot stedenbouwkundige in New York. De stad die van de tekentafel werd ontworpen en ingericht. Robert Moses paste precies in deze topdown ontwerp traditie van New York. Hij heeft vele projecten op zijn naam staan. Hij heeft onder andere dertien bruggen ontworpen, twee tunnels, 700 speeltuinen en nog veel meer. Hij stond bekend om alles wat zijn plannen in de weg stond met de grond gelijk te maken. Zo was hij in de jaren 60 bezig met plannen te maken voor een verhoogde snelweg dwars door Lower Manhattan. Voor de komst van deze snelweg moest de helft van Washington Square, en buurten als Little Italy tegen de vlakte gaan.

In die zelfde periode was Jane Jacobs een Amerikaans/Canadese schrijfster en activiste, al een tijd bezig zich in te zetten tegen de sloop van gebouwen. Waardoor zij in Amerika uiteindelijk door de hedendaagse stedenbouwkundigen wordt gezien als goeroe van de stadssociologen. Zij staat bekend om het boek dat zij geschreven heeft 'The Death and Life of Great American Cities' (1961). Hierin geeft zij forse kritiek op de manier waarop er met stadsvernieuwing en stadsontwikkeling wordt omgegaan.⁶² In haar visie is de menselijke maat en het waarderen van oude gebouwen erg van belang. Een bekende uitspraak van haar is dan ook; 'New ideas require old buildings'.⁶³

Niet alleen haar visie op stadsvernieuwing was uitzonderlijk, maar ook dat zij vanuit een under-dog positie (bottom-up) kritiek had op de stedenbouwkundigen. Hetgeen wat dit uitzonderlijk maakte was dat er openbaar kritiek werd geuit door een burger in plaats van door professionals.⁶⁴

Samen met de buurtbewoners streed zij voor behoud van de door Robert Moses bedreigde wijken, en na jaren actie voeren verdween het plan van de verhoogde snelweg van tafel en in de archieven.

De strijd om behoud van de buurten in de stad is er één die vanaf de jaren 60 nog vaak gevoerd is. Niet alleen in New York, maar ook in Europa. Het centrum van Glasgow zou bijvoorbeeld doormidden worden gesneden door een vierbaans snelweg en Amsterdam heeft ook een onstuimige strijd gehad om het behoud van de Nieuwmarkt buurt.

⁵⁶ Berg, van den M., *Stedelingen veranderen de stad: over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie*. (Uitgeverij Simon Franke – Trancity, Astrid Vostermans – Valiz, 2013), 34

⁵⁷ Idem 3, 35

⁵⁸ Idem 3, 28

⁵⁹ Board of directors, 'about: our history'. <http://www.pps.org/about/>, geraadpleegd 3 oktober 2015

⁶⁰ City Repair, 'Placemakers academy; scope of placemaking' Dailymotion video, 49:45, (22 September 2011), <https://www.youtube.com/watch?v=9dFYz4Ojut4>, geraadpleegd op 1 oktober 2015.

⁶¹ William Hosley, 'Placemaking - History, practice & philosophy' YouTube video, 31:08, (22 augustus 2013), <https://www.youtube.com/watch?v=W22B0uPD5Oo>, geraadpleegd op 1 oktober 2015.

⁶² Brunt, J., 'recensies – Jane Jacobs genius common sense wrestling Moses' (7 november 2009), <http://www.atheneum.nl/recensies/jane-jacobs-genius-common-sense-wrestling-moses>, geraadpleegd 9 november 2015

⁶³ Kennisbank-platform31 'Jane Jacobs-klassieke denkers', <http://kennisbank.platform31.nl/pages/27949/jane-jacobs.html>, geraadpleegd 9 november 2015

⁶⁴ Hoorcollege: Erfgoed en Ruimte, VT3

Amsterdam - Nieuwmarktrelen

Bij de bouwplannen tijdens de moderniseringsdrift in de jaren 60 van de vorige eeuw, werd er steeds meer rekening gehouden met woon en werkverkeer. Dit komt mede doordat de auto's steeds betaalbaarder werden en niet alleen maar beschikbaar was voor een kleine groep welgestelden. De gemeente stond daarbij voor een vraagstuk hoe al het woon/werk verkeer door de stad geleid diende te worden. Een mogelijke oplossing hiervoor was het aanleggen van de metrolijn. De ondergrondse metrolijn is een idee dat stamt uit 1922. Destijds kreeg het plan niet genoeg steun, waardoor de ideeën een lange tijd van tafel verdwenen. In de jaren 50 kwam het plan weer boven water en in 1966 verschenen de eerste uitgewerkte plannen.⁶⁵

Om de Oostlijn, van Amsterdam Centraal richting de Bijlmermeer te realiseren moest er in de Nieuwmarktbuurt een deel (3,5 kilometer) van de bestaande woningen worden gesloopt. Dit werd gezien als een logische keus omdat de Nieuwmarkt destijds zijn glans was kwijt geraakt, het werd gezien als een verpauperd gebied van Amsterdam. Na de oorlog is ook nooit de moeite genomen de buurt op te knappen, omdat de sloop ten behoeve van de metrolijn al meegenomen werd in de plannen. Door de steeds verdere verpaupering was het volgens de gemeente een logische locatie voor sloop en daarmee vernieuwing.

De komst van de metrolijn met als gevolg de uitzetting van bewoners om de sloop mogelijk te maken heeft geleid tot veel commotie. De sloop werd als redding genomen om de leegstaande panden te kraken. Dit werd gezien als manier om de woningen te beschermen. De krakersgroep, die destijds in beweging kwam heeft in een korte tijd een soort vrijstaat van de Nieuwmarktbuurt gemaakt. De krakersbeweging was goed georganiseerd en kwam samen met de buurt op voor hun belangen en het recht op hun aandeel in de stad. Dit was een vorm van het letterlijk toe-eigenen van een buurt.

Naast de bewoners 'de actiegroep Nieuwmarkt' die in opstand kwamen, was er ook een tweede partij die zich inzette tegen de sloop. Dit waren de monumentenzorgers zoals Geurt Brinkgreven. Geurt Brinkgreven was een kunstenaar, een welbespraakt man met een groot netwerk, die de discussie een extra verdieping gaf. Hij zette namelijk in op de monumentale waarde van de panden die gesloopt zouden worden. Een uitspraak van hem was: 'Als er geen radicale koerswijziging komt, dan staat de gestalte der oude stad over 20 jaar duidelijk voor ons: een stadsdeel waar de weinige, als monument bewaarde huisjes als dwaze, doellose museumstukken in de open lucht platgedrukt worden door de massa's der moderne zaken en administratiepanden, een beeld van zinloze, doellose miljarden vernieling van de cityvorming waarheen Amsterdam naar op weg is' (Geurt Brinkgreven - 1954).⁶⁶

De acties die zijn gevoerd en het toekomst beeld dat door Geurt Brinkgreven wordt geschetst, heeft onder anderen geleid tot een keerpunt in denkwijze namelijk van 'cityforming' naar 'bouwen voor de buurt' met eerbied voor het oude. Vanaf die tijd staat stadsvernieuwing in het teken van de bewoners en worden zij ook steeds vaker betrokken bij procesvorming.⁶⁷

Terugblik

New York en Amsterdam hebben beide een strijd gevoerd tegen sloop en voor het behoud van panden in de stad. De strijd die is gevoerd heeft zowel in New York als in Amsterdam gezorgd voor

nieuwe inzichten in de stadsociologie en stedenbouw. De Nieuwmarkt problematiek ging net als in New York niet alleen om het behouden van de woningen, maar had ook een diepere laag. Interessant aan deze strijd is dat het heeft geleid tot wat wij tegenwoordig kennen als placemaking. De Nieuwmarkt problematiek heeft daarmee misschien wel een fundering gelegd voor placemaking.

We hebben gezien dat er verschillende partijen zijn die opkomen voor de buurt en de manier waarop die gebruikt gaat worden. De bewoners (krakers) laten dit zien door een goed georganiseerde community te vormen en van daaruit een signaal afgeven aan de gemeente dat de woningen het waard zijn om behouden te blijven ten behoeve van community building.

Daarnaast zijn er monumentenzorgers zoals Geurt Brinkgreven die zichzelf organiseren en stichtingen in het leven roepen ter behoud van de gebouwen. Zij hadden vanuit een andere gedachte kritiek op het ontwerpen vanuit de tekentafel. Namelijk dat er geen rekening werd gehouden met de cultuur historische waarde van de te slopen gebouwen. Bij hen stond het behoud van monumenten voorop.

Er kan geconcludeerd worden dat het geleid heeft tot het ontwikkelen van een nieuwe strategie. Er werd hierbij steeds meer vanuit de gemeente gekeken naar de buurt en hoe er voor de buurt kan worden ontwikkeld of gebouwd. Het streven naar een lokale positieve leefomgeving laat hier een opbloei zien.

Tevens is het tegenwoordig een stuk vanzelfsprekender geworden om in ontwerpprocessen de gebruiker (de bewoner) te betrekken bij de bestemming van een gebied. Dit zijn structurele veranderingen op lange termijn. Waar er tijdens de Nieuwmarktrelen actief moest worden gestreden om het recht op de stad en de buurt, wordt er 30 jaar na de Nieuwmarktrelen door de kabinetten Balkenende (2002-2010) zelfs opgeroepen tot meer actief burgerschap. Burgerinitiatieven worden nu gezien als aangrijppunt voor de aanpak van problemen op talloze terreinen, zo ook buurtontwikkeling.⁶⁸
[...]

Veranderende samenleving

De economische crisis

Tijdens de regeringsperiode van Balkenende III kregen delen van de wereld te maken met een economische crisis. De aanleiding hiervan was de ingestorte huizenmarkt in de Verenigde Staten in 2007. Een groot aantal Amerikanen kon de maandelijke hypotheek lasten niet meer opbrengen. Hierdoor kwamen de grote hypotheekbanken op het randje van faillissement te staan. Door de sterke verwevenheid tussen de financiële markten van de VS, Europa en Azië, raakten ook deze werelddelen in problemen. De risicovolle investeringen die de grote Nederlandse banken zoals de ING destijds had gedaan, zorgde ervoor dat ze te maken kregen met recordverliezen. Dit had tot gevolg dat de overheid in diende te grijpen om de banken van de ondergang te behoeden.⁶⁹

De bouwsector in Nederland is door de financiële crisis hard geraakt. De huizenmarkt raakte op slot, lopende bouwprojecten kwamen stil te liggen en gebouwen kwamen leeg te staan. Geplande bouwwerkzaamheden werden opgeschort en de braakliggende terreinen kwamen niet direct in ontwikkeling.

De crisis is echter niet alleen een periode geweest waar de markt bevroor. Het is ook een aanleiding geweest om te denken in nieuwe mogelijkheden. Dit heeft ontwikkelingen zoals

⁶⁵ Wikipedia, 'Oostlijn' (5 maart 2015), <https://nl.wikipedia.org/wiki/Oostlijn>, geraadpleegd 14 oktober 2015

⁶⁶ Vrolijk, D., Binnenstad. (februarie 2015), <http://binnenstadsmanagement.org/content/files/2015-sro2-binnenstad.pdf>, geraadpleegd 15 september 2015.

⁶⁷ Goedkoop, H., (presentator), Andere tijden, Slag om de stad: de Nieuwmarkt, uitgezonden 24 maart 2015. Geraadpleegd op Uitzending gemist op 11 oktober 2015.

⁶⁸ Berg, van den M., *Stedelingen veranderen de stad: over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie*. (Uitgeverij SimoFranke-Trancity, Astrid Vostermans-Valiz, 2013), 11

⁶⁹ europa.nu, "Economische crisis", http://www.europa-nu.nl/id/vhrctvh0wnip/economische_crisis, geraadpleegd 9 oktober 2015

placemaking in een stroomversnelling gebracht. De overheid grijpt dit met beide handen aan en roept op tot actief burgerschap. Burgerinitiatieven kregen meer speelruimte en werden gezien als nieuwe initiator voor problemen op talloze terreinen. Zoals meer sociale controle, schonere straten, etc.⁷⁰

In het artikel 'gedreven pioniers' wordt er in termen gesproken als *stadmaken*, omdat dit de tegenstelling tussen bottum-up en top-down overbrugt. Het laat een mentaliteit zien die iedereen herkent, zelfs als het niet om een stad gaat maar om een landschap. Het *stadmaken* is volgens hen geënt op gebouwde- en vormgegeven leefomgeving. De stadsmakers hebben de crisis en leegstand gezien als een kans om van eigendom, tijdelijk publiek domein te maken. De sociaal ondernemers zagen mogelijkheden in de grote leegstand en het tegelijkertijd versoepelde beleid ten aanzien van het gebruik.

Uit deze mogelijkheden is onder anderen het 'gemengd bedrijf' voortgevloeid. Hier nemen zzp'ers met verschillende achtergrond en discipline (vaak creatief ondernemers zoals kunstenaars, grafisch ontwerpers, game-designers, etc.) intrek in hetzelfde gebouw, waar zij gebruik kunnen maken van elkaar functies. Hierdoor ontstaat er een samenwerking op verschillende niveaus en een vorm van sociale cohesie op ondernemingsgebied.⁷¹

De termen sociaal ondernemerschap en civic-economy komen voort uit deze werkwijze. In de civic-economy wordt waardevermeerdering niet geteld in geld maar in sociale opbrengst. Bij placemaking (*stadmaken*), zoals dat in "gedreven pioniers" omschreven staat, tellen ambachtelijkheid en vakmanschap weer mee en het geluk van bezig te zijn met de eigen omgeving. Publieksbelang en wederkerigheid geven vorm aan de immateriële waarden die steeds belangrijker worden.

Jan Rotmans (Hoogleraar transitiekunde en internationale autoriteit) ziet door deze ontwikkelingen dan ook een 'nieuwe' orde ontstaan, waar Nederland een kanteling doormaakt. Hierbij worden langzaam maar zeker de bestaande instituties en organisaties worden vervangen door gemeenschappen, coöperaties en sociale- en fysieke netwerken.⁷² Ook Ad Verbrugge (universitair hoofddocent sociale, culturele en economische filosofie.) ziet dat we steeds vaker te maken hebben met nieuwe vormen van burgerorganisatie, waarin zelforganisatie een grote rol speelt.⁷³

Een van de moeilijkheden waar bottum-up bewegingen zoals placemaking en sociaal ondernemerschap mee te maken krijgen, ligt aan de manier waarop overheid er mee om gaat. Ondanks het stimuleren van de overheid bij dit soort initiatieven, lijkt het er vooralsnog op, dat initiatieven van burgers alleen een plek krijgen wanneer zij zich aanpassen aan de logica van het 'overheidsdenken' en handelen.

De auteurs van 'Gedreven pioniers' zien daarnaast nog een struikelblok. Ondanks de zichtbare ontwikkeling van dit soort initiatieven, zijn zij nog niet overtuigd van de levensduur hiervan als uiteindelijk tijdelijke subsidies stoppen, en de economie aantrekt. De kans dat de grote partijen en de overheid toch weer samen de strategie gaan bepalen is aanwezig. Zij zijn van mening dat er pas gesproken kan worden van een permanente verandering als geen partij weer terugvalt in oude gewoontes. Niet omdat er niet meer terug gegaan mag worden, maar omdat zij de voordelen zien van een nieuwe manier van werken en organiseren van de samenleving.⁷⁴

⁷⁰ Berg, van den M., *Stedelingen veranderen de stad: over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie*. (Uitgeverij SimoFranken-Trancity, Astrid Vostermans-Valiz, 2013), 11

⁷¹ Franke, S., Niemans, J., Soeterbroek, F., *Gedreven pioniers, onderdeel uit publicatie: Het nieuwe stadmaken, Van gedreven pioniers naar gelijk speelveld*. (trancity valiz, 2015), <http://www.trancity.nl/plannen/nieuwe-@-stadmaken.html>, geraadpleegd 10 september 2015.

⁷² Idem.

⁷³ Idem.

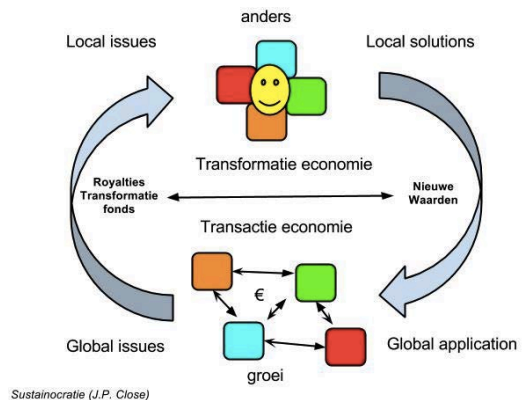
⁷⁴ Idem.

Nieuwe realiteit

De laatste economische crisis wordt niet als de enige aanjager van de placemaking beweging gezien. In het artikel 'Herbestemmen en de nieuwe realiteit' wordt een andere actor gegeven voor de bloei van placemaking.⁷⁵ In het wordt aangegeven dat het ook komt door een fundamentele verschuiving van de samenleving. Niet alleen de economie maar ook de leefstijl is veranderd door de jaren heen.

Tegenwoordig schrijven we geen brieven meer, maar mailen we, voedsel wordt geïmporteerd uit landen waar het zo goedkoop mogelijk kan en luxegoederen worden aanbeden net zoals goden. Gevolg van deze veranderingen is leegstand van bijvoorbeeld kerken, kloosters en postkantoren. Deze leegstand is niet alleen een gevolg van de economische crisis maar heeft ook met andere (bredere) oorzaken te maken, namelijk: De nieuwe technologie, globalisering, andere normen en waarden, de vergrijzing en de trek naar steden.

Het type economie past zich aan, door dit soort ontwikkelingen en veranderd langzamerhand van kenniseconomie naar transformatie-economie. De transformatie-economie leidt tot een netwerkeconomie waar kleine en grote bedrijven oplossingen op maat gaan produceren. De ontwikkeling naar transformatie-economie komt volgens Frank Strolenberg en Sander Gelink vooral door de veranderende normen en waarden. Deze trends (nieuwe manieren van ondernemen) wordt ook wel omschreven als 'samenleving 3.0'.⁷⁶

Sustainocratie (J.P. Close)

Schematische uitwerking transformatie economie. Bron: www.stadvanmorgen.co.

Terugblik

In de voorafgaande paragrafen heb ik beschreven dat placemaking niet alleen te danken is aan het doorbreken van het top-down denken in de jaren 60, maar dat ook de economische crisis en de veranderende leefstijl, de drijvende kracht zijn van placemaking.

De bloei van placemaking initiatieven zijn niet terug te brengen tot één oorzaak. Er zijn meerdere oorzaken en gevolgrelaties die invloed hebben gehad op de totstandkoming. Zo kan worden gesteld dat de terugtrekkende overheid, de economische crisis, leegstand en de veranderende samenleving hebben geleid tot de opbloei van steeds meer initiatieven van placemaking. Er wordt gesproken door hoogleraren over een kanteling waar gemeenschappen en coöperaties het zullen overnemen van de gevestigde instituties.

⁷⁵ Gelink, S., Strolenburg, F., *Herbestemmen de nieuwe realiteit, onderdeel uit publicatie: renda special*. (id&dn, 2013), <http://www.id&dn.nl/renda-special-herbestemmen-de-nieuwe-realiteit.pdf>, geraadpleegd op 11 september 2015.

⁷⁶ Samenleving 3.0: 'Een samenleving die van de horizontaal georganiseerde netwerksamenleving waarin een bevlogen individu met ondernemingskracht of de samen-redzaamheid van nieuwe collectieven de rol van initiator of producent opzich nemen'

Niet iedereen is ervan overtuigd dat deze ontwikkeling alleen positieve kanten kent. Jan Willem Duyvendak & Evelien Tolkens zien de bottum-up beweging helemaal niet als een revolutionaire kanteling, maar eerder als uitbuiting van de zzp'er. Burgerinitiatieven zijn in hun ogen vooral een verschuiving in de wijze waarop publiek geld nu niet meer naar reguliere organisaties gaat, maar naar de werkzoekende zelfstandigen die opzoek zijn naar een verdienmodel. Zij zien geen beweging van onderop en vragen zich af, wie hier beter van wordt? Voor mijn onderzoek is het relevant te beseffen dat de rafelrand van het cultureel erfgoed, zich in deze historische en maatschappelijke context afspeelt.

Beleid en wetgeving

Proces vs. Bevrozen

'To live is to leave traces'. Dit is een uitspraak van de kunstenaar Gordon Matta-Clark. Zijn werk bestaat uit op een kunstzinnige wijze interveniëren in gebouwen die op het punt stonden gesloopt te worden. Dit is een goed voorbeeld van toe-eigenen van gebouwen in de tijd tussen verval en totale afbraak.⁷⁷

Het is een vorm van totale verandering in betekenis en een soort laatste leven schenken aan het gebouw. Daarnaast laat de uitspraak 'to live is to leave traces' zien dat mensen en menselijk handelen altijd sporen achter laat. Wij leven in een veranderlijke dynamische wereld, waar het willen bevroren en bewaren van tijd, traditie of kunst in de openbare ruimte niet altijd even makkelijk is. De gangbare opvatting is dat dit alleen mogelijk is door het veilig te stellen binnen de vier muren van een museum. Dit is een belangrijk punt, waar het kan schuren bij het willen beschermen en bewaren van kunst, tradities, monumenten, etc. als deze nog in gebruik zijn.

Er zijn veel voorbeelden waarin de problematiek van het behoud van bijvoorbeeld een levende traditie hebben geleid tot het alsnog vergaan van de traditie. Een mooi voorbeeld van levend erfgoed versus het bevroren, zijn de muurschilderingen van de oorspronkelijke bewoners van Australië, de Aboriginals. De Aboriginals hebben een eeuwen oude traditie, dat ze om de zoveel tijd de muurschilderingen van hun voorouders overschilderen. Het overschilderen doen zij, omdat ze de belichaming van hun voorouders zijn en daarom volgens de traditionele wijze het recht hebben de muurschilderingen over te schilderen. De muurschilderingen zijn echter UNESCO beschermd tegenwoordig, waarmee de traditie bevroren is geraakt. Er zijn plastic schermen voor geplaatst en het is bij wet verboden om nog over de muurschilderingen heen te gaan.

Het willen behouden om de geschiedenis te laten zien aan volgende generaties en het kunnen uitvoeren van een levende traditie is een punt waar het kan schuren. Deze manier van omgaan met traditie roept ook de vraag op wat er nog van erfgoed overblijft als traditie waarom het gaat, niet meer mag worden uitgevoerd?

Monumentenwet

De waarde van monumenten heeft lange tijd gedraaid enkel om het fysieke gebouw. Tegenwoordig is het begrip monument veel meer uitgebreid en gaat het niet alleen maar om het fysieke gebouw. Het gaat ook om de manier van maken, het verhaal en de traditie die het gebouw met zich meebrengt. Een gebouw is meer dan alleen het fysieke object, maar het staat ook symbool voor een zekere cultuur.

De Rijksdienst voor het cultureel erfgoed (RCE) valt onder het ministerie van cultuur, onderwijs en wetenschappen (OCW) en is verantwoordelijk voor het landelijk beleid. De RCE is een kennisinstituut voor het erfgoed en verstrekken subsidies. Ook

wijzen ze aan de hand van de monumentenwet beschermde monumenten aan en stellen ze de visies "erfgoed en ruimte" op. Het beleid dat wordt gemaakt door de RCE wordt vervolgens door de gemeenten en de provincies uitgevoerd. Een recente ontwikkeling in de erfgoedzorg (Beleidsbrief modernisering monumentenzorg, 2009) is die, van object- en behoud, naar gebieds- en ontwikkelingsgerichte erfgoedzorg. Er wordt dus geprobeerd erfgoed minder te bevriezen in tijd maar meer te zien als ontwikkeling. Deze ontwikkeling is een omschakeling, waarbij er op een andere manier naar erfgoed gekeken wordt, namelijk door de focus te leggen op ruimte en tijd.⁷⁸

Ruimte

De focus op ruimte kan worden gedaan door te kijken naar de cultuur historische waarde van gebieden. En daarbinnen de betekenis van monumentale objecten en structuren te herkennen. Hiermee wordt er van groot naar klein gedacht en hoe bijvoorbeeld objecten de cultuur historische waarden van gebieden aanvullen of representeren.

Tijd

De focus op tijd wordt gedaan door de culturele biografie centraal te stellen en te kijken naar de ontwikkelings-geschiedenis. Net zoals een landschap verschillende aardlagen heeft, die iets vertellen over de tijd, zijn er ook verschillende erfgoedlagen te verbinden aan een landschap/gebied/dorp/etc. Hierdoor wordt het erfgoed in een breder perspectief geplaatst.

Monumentenzorg ontwikkelde zich hiermee:

- o van object naar gebied,
- o van behoud naar ontwikkeling,
- o van sectoraal naar integraal.⁷⁹

Deze ontwikkelingen zijn goed terug te zien in de visie erfgoed en ruimte, Kiezen voor karakter, 2011-2015. De visie is tot stand gekomen met de volgende vraag in het achterhoofd: "Hoe dient er met erfgoed te worden omgegaan in relatie tot andere ruimtelijke belangen en veranderingen?"⁸⁰ Er wordt op een andere manier gekeken naar erfgoed namelijk niet alleen als fysiek object, maar naar wat karakteriserend is voor het land, gebied, plaats of gebouw. Dit doen zij door te kijken naar ruimtes die een uniek cultuurhistorische waarden hebben en daarmee van nationaal belang zijn. Binnen de ruimtelijke ordening kunnen planologen op deze manier ook beter rekening houden met de erfgoed waarden van een gebied. Daarnaast behandelt de visie ook hoe goede zorg voor deze belangen kunnen worden nagestreefd, ook via niet-juridische instrumenten.

De vernieuwde wijze om naar erfgoed te kijken, is door middel van karakteriserende kenmerken (bijzonderheden) te duiden. Kenmerken die een gebied als geheel samenvatten in plaats van direct te gaan waarderen. Het duiden van karakteristieken wordt gedaan door te zoeken naar de meest kenmerkende en aansprekende eigenschappen van de cultuur van bouwen en het inrichten van land. Wat heeft geleid tot een landschap dat we waarderen en waarvan we de geschiedenis willen blijven lezen. Kiezen voor karakter omschrijft het zelf als: 'Door de oogharen kijken en bepalen welke historische kenmerken onze bijzondere aandacht verdienen bij de maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen die op ons afkomen.'

⁷⁸ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Kiezen voor Karakter, (15 juni 2011), http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/publicatie_kiezen_voor_karakter.pdf, geraadpleegd op 12 oktober 2015

⁷⁹ Hoorcollege: Erfgoed en Ruimte, Frank Altenburg, VT3.

⁸⁰ Idem.

⁷⁷ Hoorcollege: Erfgoed en Ruimte, Michiel van Iersel, VT3.

De visie richt zich op vier karakteristieken:

- o het aanwezige bedwongen en benutte water
- o de grote dichtheid aan sterke, relatief kleine steden
- o het zeer intensief gebruikte landschap
- o de sporen van de vrije handel en politieke, religieuze en burgerlijke autonomie

Met deze vier karakteristieken worden volgens het RCE, de lange geschiedenis in het menselijk ingrijpen in de leefomgeving, vertegenwoordigd. Menselijk handelen dat in termen van 'tijd' terug gaat tot in de prehistorie. De pijlers van Kiezen voor karakter zijn:

1. Het integreren van cultuurhistorie in ruimtelijke ordening. Bijbehorende maatregelen:
 - o gemeenten moeten cultuurhistorie (gebouwd erfgoed, landschap, etc) meewegen bij maken van bestemmingsplannen;
 - o rijk legt eigen inzet vast in nationaal ruimtelijk beleid;
 - o rijk stelt Visie erfgoed en ruimte vast.
2. Minder regels.
3. Bevorderen herbestemming.⁸¹

Rafelrandje

Nederlands erfgoed heeft te maken met het menselijk handelen of het menselijk ingrijpen in de leefomgeving. Het ingrijpen kan vanaf een top-down positie worden gedaan zoals dat gebeurde met het aanleggen van de snelweg in de Wibautstraat. Dit heeft voorgoed de stad zoals die was veranderd. Het menselijk ingrijpen gebeurt ook vaak op een manier dat het op het randje van illegaliteit zit en tegenwoordig zelfs bij wet verboden is. Een voorbeeld hiervan is het kraken.

Hoofdstuk 2 geeft een voorbeeld van twee vormen van placemaking, in samenwerking met de overheid/gemeente (zie NDSM) of door het te kraken (zie ADM). Beide hebben ze een gebied veranderd en levendig gemaakt, staan ze open voor buitenstaanders en delen ze hun kunstuitingen en levensovertuiging door feesten, bijeenkomsten, festivals, etc. te organiseren. Kraken heeft een mooie kant en een wat duistere kant. Naast een negatieve kant zoals vernieling, agressie en overlast zijn er ook krakers die iets willen terug geven aan de samenleving en in dienst van kunst en cultuur een plek of gebouw toe-eigenen. Sinds 24 juni 2010 is kraken bij wet verboden. Het kraken en daarmee het eigen maken van een leegstaande plek is daarmee crimineel geworden.⁸²

Placemaking, het aanpassen van de openbare ruimte naar hoe jij je daarbij het prettigst voelt ter bevordering van de community, wordt op vele manieren uitgevoerd. Kraken en bijvoorbeeld street-art is daar naar mijn mening ook een onderdeel van, ondanks ze beiden volgens de wet niet zijn toegestaan. Dit noem ik het illegaal rafelrandje dat naar mijn mening waard is om de meerwaarde ervan voor het cultureel erfgoed te onderzoeken en te waarderen.

Terugblik

Rijksdienst voor cultureel erfgoed en de monumentenwet is met Kiezen voor karakter en de nieuwe erfgoedwet die er in 2016 aankomt een nieuwe weg in geslagen. Een weg van object naar gebied, van behoud naar ontwikkeling en van sectoraal naar integraal. Dit is een goede manier om mee te gaan met de volgende ontwikkelingen:

- o een overheid die zich steeds meer terug trekt,

- o er actief wordt gestuurd naar een participatiesamenleving
- o en waar een tijdelijke/sociale economie de overhand krijgt.

Net als levende tradities schuren met het bevriezen door het te monumentaliseren, schuren onderdelen van de placemaking ook met de huidige wetgeving. Een recentelijk voorbeeld hiervan is het ontruimen van het Slangenpand in de Spuistraat. Dit pand is 35 jaar geleden gekraakt en is een vrijplaats geworden. Het Slangenpand en de Spuistraat staat bekend om de street-art die zich daar verzameld heeft. Het was de straat van Amsterdam waar graffitispuiters van de hele wereld naar toe kwamen om hun werk te laten zien. In maart 2015 is het Slangenpand ontruimd en wordt gesloopt. Een 35-jarige traditie van de vrijplaats van de Spuistraat en het organisch verzamelen van street-art is daarmee stop gezet. Een citaat van een kraker van het Slangenpand is: 'Het gaat niet alleen om onze woonruimte, wij vinden allemaal wel een nieuw plekje om te wonen. Het gaat ons (de krakers) om het instituut, om de manier van samen wonen, samen werken, en openbare kunststruimte hebben waar iedereen van kan profiteren en daarmee iets terug geven aan de stad.'⁸³

Stichting de Key die eigenaar is van dit pand, wil het pand afbreken en weer opbouwen. Het pand wordt veranderd in een garage en verder word er een hotel geplaatst, woningen en commerciële ateliers.⁴⁰ Opvallend aan deze situatie is dat ten behoeve van commerciële doeleinden het Slangenpand is ontruimd en wordt gesloopt en daarmee ook de graffiticultuur daar is weggehaald. Te gelijktijd wordt de graffiti scene in het Amsterdam Museum juist gemusealiseerd en krijgt het in de algemene kunstsector steeds meer waardering. De tentoonstelling kan niet bestaan zonder de krakers beweging en de graffitispuiters die handelingen uitvoeren die volgens de wet niet mogen.

Rellen bij ontruiming panden in Nieuwmarktbuurt in Amsterdam; waterkanon in actie tegen demonstranten. Bron: commons.wikimedia.org.

Centrale vraag van Vera Bals onderzoek luidt: Hoe kan het erfgoed van underground placemaking, dat uit het straatbeeld verdwijnt, worden behouden en beheerd voor Amsterdam en haar inwoners? Deze vraag beantwoordt zij aan de hand van de volgende drie deelvragen: Welke spelers hebben belang bij het behouden en beheren van dit erfgoed? (casestudie)? Wat gaat er verloren als dit erfgoed niet goed wordt behouden en beheerd? (casestudie). Welke mogelijkheden tot beheer er behoud zijn er voor Immaterieel cultureel erfgoed?

⁸¹ Idem.

⁸² Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 320, (jaargang 2010), file:///Users/verabals/Downloads/wettekst_wet_kraken_en_leegstand.pdf, geraadpleegd 14 oktober 2015.

⁸³ Eikelboom, J., Ghosen, D., (presentatoren), 3onderzoek: krakers, uitgezonden op 16 september 2015. Geraadpleegd op Uitzending gemist op 12 oktober 2015.

Placemaking. Hoe komt een plaats tot stand?

Bart-Jan Ippel

Wat is het verschil tussen een plaats en een ruimte? Hoe gaan mensen om met fysieke ruimte? Bart-Jan Ippel gaat in zijn paper in op de begrippen plaats en identiteit en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Daarnaast schetst hij de ontstaansgeschiedenis van placemaking en gaat hij in op verschillende tools en methoden en de rol die erfoeged hierin kan spelen.

Plaats en identiteit

Place en space

Om placemaking te begrijpen is het noodzakelijk om uit te leggen wat de begrippen plaats en ruimte betekenen. Volgens Yi-Fu Tuan, een Amerikaans geograaf, heeft plaats geen vanzelfsprekende natuurlijke betekenis. In zijn boek *Space and Place: The Perspective of Experience* stelt hij dat betekenis ontstaat door menselijk handelen. Plaats is meer dan alleen een locatie en kan worden gezien als een locatie die is vormgegeven door menselijke ervaringen. Die ervaringen geven betekenis aan een locatie en maken er dus een plaats van.⁸⁴

Canadees geograaf Edward Relph stelt dat plaats een verweving is van de fysieke omgeving, activiteiten en betekenissen.⁸⁵ Hij is daarbij van mening dat plaatsen dienen als bronnen van geborgenheid en identiteit, je voelt je er thuis en het geeft je het gevoel verbonden te zijn met de materiële wereld.⁸⁶

Ruimte kan daarentegen omschreven worden als een locatie die geen sociale connecties heeft voor mensen. Aan ruimte is geen waarde toegevoegd en het heeft dus geen betekenis. Het is een vrij abstract concept. Ruimte is een abstracte fysieke ruimte die door menselijke handelen verandert in plaats, een betekenisvolle subjectieve ruimte. Tuan zegt in zijn boek *Space and Place: The Perspective of Experience*: 'What begins as undifferentiated space becomes place as we get to know it better and endow it with value.'⁸⁷ Er kan vanuit worden gegaan dat plaats bestaat uit ruimte die is gevuld met betekenissen van menselijke ervaringen. Verder beweert Tuan dat ruimte de afstand is die een plaats van een andere plaats scheidt of verbindt.⁸⁸

Identiteit

Betekenisgeving hangt samen met het vormen van identiteiten. Het begrip 'identiteit' is afgeleid van twee begrippen uit het Latijn, namelijk *idem* dat 'hetzelfde' betekent en *entitas* dat 'wezen' betekent. Het concept identiteit lijkt ook te zijn beïnvloed door *identidem* dat 'herhaaldelijk' betekent. Identiteit veronderstelt dus iets te zijn dat continue hetzelfde is en dat onder alle omstandigheden aan zichzelf gelijk blijft. Ondanks deze definiëring van het woord, zijn identiteiten niet statisch, maar juist dynamisch en veranderen zij voortdurend. De Nederlandse historicus Willem Frijhoff omschrijft identiteit als de combinatie van het zelfbeeld en het van buitenaf toegeschreven beeld, en de wisselwerking tussen beide. Het

verwijzen naar iemands individualiteit of persoonlijkheid heeft waarschijnlijk in de zeventiende eeuw plaatsgevonden en is verwant aan het begrip 'identificatie' dat is afgeleid van *identificus* dat 'hetzelfde doen' of 'identiek' betekent. Identificatie werd daarmee een actief proces waarbij telkens naar (bevestiging van) hetzelfde wordt gezocht. In het boek *Immaterieel erfgoed en volkscultuur: Almanak in een actueel debat* wordt de wisselwerking tussen een groep en een individu omschreven:

'Iemands individuele identiteit is per definitie sociaal bepaald, omdat individuen zich identificeren met groepen en door groepen worden geïdentificeerd. Collectieve identiteiten zijn individueel bepaald, doordat ze door individuen binnen en buiten een groep worden benoemd en van betekenis worden voorzien. Mensen identificeren zich dus niet alleen mét anderen, maar ook dóór anderen. De wisselwerking tussen het individu en de groep zorgt er mede voor dat identiteiten altijd meerzijdig, gelaagd en veranderlijk zijn.'⁸⁹

Sense of place

Sense of place benadrukt de betekenis van de omgeving. Het concept van de relatie tussen ruimte en identiteit kent twee opvattingen. De eerste daarvan refereert naar de kwaliteit die een plaats onderscheidend maakt. Hierbij gaat men uit van de 'identiteit van plaats'. Het kan worden vergeleken met een persoonlijkheid, dit sluit aan op het concept *genius loci* ofwel de geest van een plaats.⁹⁰ De Nijs en Heling zeggen hierover dat het een plaats is die een waarde heeft die continu en niet dynamisch is, te objectiveren is en waarvan de betekenis niet verandert door toe-eigening van bepaalde groepen.⁹¹ Binnen de architectuur en de stedenbouwkunde wordt *genius loci* ook wel samen met *tabula rasa*, Latijn voor schone lei of onbeschreven blad, genoemd. Hierbij zijn de twee begrippen als het ware tegenpolen van elkaar. In de architectuurtheorie wordt *tabula rasa* als metafoor gezien voor een nieuwe start, waarbij geen rekening wordt gehouden met voorgaande bouwwerken. Dit terwijl bij *genius loci* er vanuit wordt gegaan dat een plaats een eigen identiteit heeft waar men rekening mee moet houden.⁹²

De tweede opvatting richt zich op wat de 'plaats van identiteit' is. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat plaatsen deel uitmaken van persoonlijke of collectieve identiteiten. Dit sluit aan bij wat Relph beweert, namelijk: 'it is not just identity of place that is important, but also the identity that a person or group has with that place'.⁹³ Hierbij wordt er met *sense of place* geduid op de associaties, gevoelens en sentimenten, en dus betekenissen, die mensen associëren met een plaats.

Identiteit blijft echter een moeilijk te definiëren begrip. Pieter de Nijs en Menno Heling schrijven op de website van *Plaatsen van betekenis* hier het volgende over: 'over wat de identiteit van een menselijk individu uitmaakt, kunnen sociaal psychologen geen harde uitspraken doen, laat staan dat het mogelijk is de identiteit van een plek te traceren. Ruimtelijke identiteiten laten zich, om kort te gaan, niet eenduidig vastleggen'. Daarnaast zeggen De Nijs en Heling dat identificatie een begrip is dat beter te gebruiken is dan identiteit, omdat identificatie 'gedefinieerd als een dynamisch proces van het leggen, onderhouden en verbreken van verbindingen – een

⁸⁹ H. Dibbitts e.a., *Immaterieel erfgoed en volkscultuur: Almanak bij een actueel debat*. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 64-65.

⁹⁰ E. Relph, "Sense of Place an overview" (versie 1 maart 2015), <http://www.placeness.com/sense-of-place-an-overview>, geraadpleegd 16 oktober 2015.

⁹¹ P. De Nijs en M. Heling "Theorie en achtergronden" (versie maart 2011), <http://www.plaatsenvanbetekenis.nl/ontwikkelforum/redactioneel-concept/theorie-en-achtergronden>, geraadpleegd op 16 oktober 2015.

⁹² T. Berlanda, *Architectural Topographies: A Graphic Lexicon of How Buildings Touch the Ground*. (New York: Routledge, 2014), 89-90.

⁹³ E. Relph, *Place and Placelessness* (Londen: Pion, 1976), 45.

¹ Y. Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), 6.

² E. Relph, *Place and Placelessness* (Londen: Pion, 1976), 141.

³ Idem, p.6.

⁴ Y. Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), 6

⁵ Idem, 12.

meer dynamisch beeld geeft'.⁹⁴ Dit komt overeen met wat Frijhoff zegt over identificatie, dat het een actief proces is.

Het idee dat plaats onderdeel uitmaakt van een collectief geheugen sluit aan op de betekenis die Frijhoff geeft aan erfgoed. Frijhoff zegt over erfgoed 'de belangrijkste parameter om met erfgoed om te gaan is de groepsnorm, het autoriteitswoord: 'dit is erfgoed', het moet bewaard blijven omdat het goed is voor de gestalte of de identiteit van de groep'.⁹⁵ Het kan dus worden toegeëigend door een groep mensen. In zijn boek *Dynamisch Erfgoed* zegt Frijhoff dat erfgoed van belang is door de bijdrage die het verschaft aan ons identiteitsbesef.⁹⁶ Hiermee kan worden beweerd dat plaatsen met een sterke *sense of place* erfgoed zijn, omdat het een belangrijke bijdrage levert aan identiteitsbesef.

Een plaats wordt dus geïdentificeerd met een groep mensen en die mensen identificeren zich ook met die plaats. Net als identiteiten zijn plaatsen dus meezijdig, gelaagd en veranderlijk. Er bestaat daarentegen ook een andere opvatting over *sense of place*, namelijk dat een plaats een compleet eigen identiteit heeft los van gebeurtenissen of toe-eigeningen door groepen.

Placelessness

Plaatsen die zijn gemaakt door mensen, maar niet aanzetten tot betekenisvorming kunnen gezien worden als *placelessness*. Relph omschrijft *placelessness* als volgt: 'the weakening of distinct and diverse experiences of places'.⁹⁷ Hij zegt dus eigenlijk dat *placelessness* plaatsvindt als de onderscheidenheid en de ervaringen die mensen bij plaatsen hebben verzwakt.

Stads sociologe Tineke Lupi stelt in haar boek *Buiten wonen in de stad: de 'maakbaarheid' van IJburg* op basis van de ideeën van Relph dat plaats zich slecht verhoudt tot grote steden 'omdat massaproductie, standaardisatie en moderne technieken de eigenheid van een plaats vernietigen' wat tot gevolg heeft dat alles op elkaar gaat lijken en een plaats moeilijk is te onderscheiden van een andere plaats.⁹⁸ Volgens de visie van Relph - schrijft Lupi - voldoet plaats, wat een gevoel van geborgenheid en thuis uitdraagt, zich vooral in traditionele lokale locaties, als buurten, dorpen en straten.

Kan plaats zich hiermee dan niet tot steden verhouden? Waarschijnlijk wel. In een interview met *Facta* Tijdschrift voor Maatschappijwetenschappen zegt Lupi dat de sociale betekenis van buurten is afgenomen, maar het identiteitsaspect is toegenomen:

'Aan de ene kant is de sociale betekenis van buurten afgenomen, in de zin dat mensen er werken en lokaal gebonden zijn. Aan de andere kant is het identiteitsaspect belangrijker geworden. Er heeft zich de afgelopen eeuw een differentiatie voorgedaan op zowel het gebied van de buurt zelf, als het soort bewoners dat er woont en de typen bindingen die je er vindt. Je hebt oude en nieuwe stadswijken, nieuwe buitenwijken, tuinwijken, hoogbouwbuurten en suburbane woongebieden, met ieder zijn eigen categorieën bewoners. De buurt zegt misschien nog meer dan vroeger iets over wie je bent en wie je wilt zijn. De status van een buurt speelt daarbij een enorme rol. Vooral het onderscheid tussen individuele bewoners blijkt tegenwoordig van groot belang. Gezinnen met kinderen

hebben een andere band met hun buurt dan jonge alleenstaanden'.⁹⁹

De auteurs van *Pedagogy of Place* Brian Wattchow en Mike Brown verwoorden het gevoel van *placelessness* als volgt: 'As we move along freeways, railways or between airport terminals, they can all seem much the same. Our experience of these locations becomes one of feeling that we could be everywhere-anywhere-nowhere. We encounter supermarkets, streetscapes, suburbs and even landscapes that appear and feel remarkably similar to the ones we left behind. Our memory of them soon blurs due to lack of a sense of any distinctive, defining qualities'.¹⁰⁰

Er kan worden gesteld dat plaatsen die tot *placelessness* worden gerekend onderscheidenheid missen en geen of weinig identiteit hebben, dit heeft tot gevolg dat mensen zich niet verbonden voelen met deze plaatsen, en er dan ook niet snel waarden aan hechten. *Placelessness* zit hiermee in een vicieuze cirkel. Daarnaast zegt men ook dat *placemaking* zich slecht verhoudt tot grote steden, omdat massaproductie ervoor zorgt dat de eigenheid van plaatsen verloren gaat. Lupi stelt dat dit niet per se het geval is, maar dat het sociale aspect van buurten is afgenomen en het identiteitsaspect daarentegen belangrijker is geworden.

Placemaking

[...]

Ouder, kleiner, beter

Een bekende uitdrukking uit *The Death and Life* van Jacobs is 'Old ideas can sometimes use new buildings. New ideas need old buildings'. Ze bedoelt hiermee dat krachtige steden niet kunnen groeien zonder oude gebouwen. Oude gebouwen bieden de kans om te experimenteren en te leren door vallen en opstaan. Als een stad alleen nieuwe gebouwen heeft, vestigen er alleen bedrijven die de hoge kosten van nieuwbouw kunnen veroorloven. Bedrijven die dit kunnen veroorloven boeken hoge winst of zijn gesubsidieerd.¹⁰¹

Het gegeven dat oude gebouwen van belang zijn wordt ondersteund door het recente onderzoek *Older, Smaller, Better* dat is uitgevoerd door *Preservation Green Lab*, een afdeling van *National Trust for Historic Preservation* in Amerika. Op basis van statistische analyses van de bebouwing van drie grote Amerikaanse steden, Seattle, Washington D.C. en San Francisco, blijkt dat gevestigde wijken met een mix van oudere, kleinere gebouwen beter presteren dan wijken met grotere, nieuwere gebouwen op economisch, sociaal, cultureel en milieu gebied.¹⁰² In Seattle zijn er in wijken met gemixte bebouwing bijvoorbeeld 36,8% meer banen per commerciële vierkante voet dan in wijken met nieuwe grote gebouwen. In alle drie de steden is ook de creatieve economie aanzienlijk vaker te vinden in wijken met gemixte bebouwing.

Daarnaast staan bedrijven met gemixte bebouwing meer open voor eigenaren met diverse achtergronden. Zo zijn er in Seattle twee keer zoveel bedrijven waarvan de eigenaren bestaan uit vrouwen of minderheden, 19,2% in wijken met gemixte bebouwing tegenover 9,5% in nieuwe wijken. Ook is er

⁹⁴ P. De Nijs en M. Heling, "Theorie en achtergronden" (versie maart 2011), <http://www.plaatsenvanbetekenis.nl/ontwikkelforum/redactioneel-concept/theorie-en-achtergronden>, geraadpleegd 18 oktober 2015.

⁹⁵ W. Frijhoff, "Cultureel erfgoed, cultuurbeleid en culturele dynamiek", *Faro. Tijdschrift over Cultureel Erfgoed*. Jaargang 1(2008), 8.

⁹⁶ W. Frijhoff, *Dynamisch Erfgoed* (Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2007), 8.

⁹⁷ E. Relph, *Place and Placelessness* (Londen: Pion, 1976), 12.

⁹⁸ T. Lupi, *Buiten wonen in de stad: de 'maakbaarheid' van IJburg* (Amsterdam: Aksant, 2008), 19-20.

⁹⁹ T. Lupi, stadssociologe geïnterviewd door Marije Schoonen op 18 april 2006 voor *Facta* (tijdschrift voor Maatschappijwetenschappen)

¹⁰⁰ B. Wattchow en M. Brown, *A Pedagogy of Place: Outdoor Education for a Changing world* (Melbourne: Monash University Publishing, 2011), 52.

¹⁰¹ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*. (New York: Vintage Books A Division of Random House, 1961), 188.

¹⁰² National Trust for Historic Preservation Preservation Green Lab, *Older, Smaller, Better. Measuring how the character of buildings and blocks influences urban vitality*. Executive Summary May 2014. (Washington D.C., 2014) http://www.preservationnation.org/information-center/sustainable-communities/greenlab/oldersmallerbetter/report/NTHP_PGL_OlderSmallerBetter_ExecSummary.pdf, geraadpleegd op 16 oktober 2015.

onderzocht wat de verhouding is tussen grote ketenbedrijven en niet-ketenbedrijven. In Washington D.C. zijn er aanzienlijk meer niet-ketenbedrijven in wijken met een gemixte bebouwing dan in wijken met vooral nieuwbouw. In gemixte wijken bestaat 90,9% uit niet-ketenbedrijven vergeleken met 78,6% in wijken met nieuwbouw. Het voordeel van niet-ketenbedrijven is dat de lokale economie hier meer baat bij heeft. In kleine of middelgrote ondernemingen is vaak ook meer werk te vinden, 44,6% in wijken met gemixte bebouwing tegenover 34,4% in nieuwe wijken.

Aanbevelingen die de onderzoekers doen aan de hand van dit onderzoek:

- *Maak gebruik van openbare bronnen om de gebouwde omgeving beter te begrijpen*
Openbare bronnen geven informatie die het voor publieke, private en non-profit partners mogelijk maakt om de relatie tussen de fysieke omgeving van gemeenschappen en een verscheidenheid van sociale, economische en milieugerichte gebieden beter te begrijpen. Hiermee bevordert je innovatie en nieuwe samenwerkingen.
- *Bevorder een mix van oude en nieuwe bebouwing*
De onderzoekers stellen dat een van de belangrijkste bevindingen van het onderzoek is dat gebieden met bebouwing uit verschillende periodes beter scoren op economisch, sociaal en milieu gebied. Om hier toe te komen is het van belang een balans te vinden in behoud en nieuwbouw.
- *Maak hergebruik van gebouwen makkelijker door regelgeving aan te passen*
Recent onderzoek door Preservation Green Lab heeft aangetoond dat het transformeren van oude gebouwen nagenoeg altijd minder milieueffecten heeft dan het bouwen van een nieuw gebouw met dezelfde grootte en functie.¹⁰³ Het onderzoek wijst uit dat er nog teveel regelgeving is die herbesteding of transformatie van oude gebouwen ontmoedigt.
- *Stimuleer nieuwe investeringen in wijken met gemixte bebouwing*
Wijken met een mix van oude en kleine gebouwen bieden betaalbare investeringen en ontwikkelingen, vooral voor kleine en nieuwe bedrijven. Door dit te stimuleren, verbetert de lokale economie. Daarnaast raadt het onderzoek aan om bestaande gebouwen intensiever te gebruiken. Hiermee bedoelt men dat er in de gebouwen verspreid over de dag en de avond gemixte activiteiten plaatsvinden.
Verder moet er moet worden ingezet op co-working ruimtes en andere flexibele kantoorwerkplekken als ook op woningen, restaurants en kleinhandel. Hiernaast is het belangrijk dat er wordt geïnvesteerd in alternatieve doorvoer van verkeer die wijken met gemixte bebouwing ten goede komen. Het onderzoek wijst uit dat een goede beloopbaarheid ervoor zorgt dat bewoners eerder en meer consumeren wat bevorderlijk is voor de lokale economie.¹⁰⁴

De theorieën die Jacobs in de jaren zestig heeft ontwikkeld zijn geverifieerd en blijken succesvol. Uit de ideeën van Jacobs over placemaking en de uitkomsten van het onderzoek kan opgemaakt worden dat het van belang is dat overheden vooral een ondersteunende functie vervullen, maar dat de invulling van placemaking van de burgers zelf komt. Een bottom-up aanpak dus. Wat verder uit het onderzoek opgemaakt kan worden is dat oude gebouwen de leefbaarheid en de economie bevorderen. Zowel Jacobs, PPS als Greenlab hebben geconcludeerd dat een goede plaats tot stand komt door gemeenschappen en burgers meer zeggenschap te geven over hun buurt.

Verticale luchtfoto van het Fort bij Vijfhuizen vanaf 2500 m hoogte. Bron: commons.wikimedia.org.

Ontwerpers, planners en erfgoedprofessionals gaan gezamenlijk op zoek naar manieren om de betrokkenheid van burgers een plaats te geven in erfgoedontwikkeling. Om als erfgoed voort te kunnen bestaan en tot een succesvolle plaats uit te groeien is het van belang de burger te betrekken en te laten participeren door te luisteren en samen te werken. Bart-Jan doet onderzoek naar de vraag hoe een erfgoedinstelling - in dit geval Kunstfort Vijfhuizen - omwonenden kan betrekken en laten participeren in de erfgoedontwikkeling. Door burgers te betrekken is er sprake van social inclusion.
In 2000 werd er besloten het fort bij Vijfhuizen te restaureren en van het fort een centrum voor actuele kunst te maken. In 2005 opende het Kunstfort de deuren. Het fort is succesvol en het totaal aantal bezoekers in 2011 was dan ook 20.000. Ondanks het succes dat het Kunstfort boekt, is de betrokkenheid met de omwonenden niet groot. Met de uitkomsten van het onderzoek kan het fort een bijdrage leveren aan een actievere samenwerking tussen het fort en de bewoners. De expertise die onder de bewoners is te vinden kan daarbij wellicht worden ingezet.

¹⁰³ National Trust for Historic Preservation Preservation Green Lab. *The Greenest Building: Quantifying the Environmental Value of Building Reuse*. (Washington, D.C., 2012) http://www.preservationnation.org/information-center/sustainable-communities/green-lab/lca/The_Greenest_Building_lowres.pdf, geraadpleegd op 16 oktober 2015.

¹⁰⁴ National Trust for Historic Preservation Preservation Green Lab, *Older, Smaller, Better, Measuring how the character of buildings and blocks influences urban vitality*. (Washington D.C., 2014) http://www.preservationnation.org/information-center/sustainable-communities/green-lab/oldersmallerbetter/report/NTHP_PGL_OlderSmallerBetter_ReportOnly.pdf, geraadpleegd op 16 oktober 2015.

Thuis op het plein

Lygia van Sauers

Lygia van Sauers gaat in haar paper in op placemaking als democratische vernieuwing, waarbij de rol van de bewoners net zo belangrijk – zo niet belangrijker is – als de rol van professionals en overheid. Met zowel voorbeelden uit het verleden als meer recente voorbeelden onderbouwt zij haar verhaal.

Placemaking

Sinds een aantal jaren zijn er steeds meer initiatieven ontstaan waarmee inwoners een eigen invulling geven aan de openbare ruimte in hun stad. Met de openbare ruimte wordt dan de fysieke stedelijke ruimte bedoeld die vrij toegankelijk is. Deze initiatieven zie je zowel in Nederland als in het buitenland ontstaan. Denk bijvoorbeeld aan de stadsmoestuin of de straatbibliotheek. Door deze ruimtelijke interventies wordt de publieke ruimte aantrekkelijker gemaakt, of het nu gaat om een braakliggend terrein of een bestaande plek die opnieuw ontwikkeld wordt. De personen hierachter kunnen buurtbewoners, kunstenaars, ontwerpers, activisten of andere burgers zijn. Ze willen meer zeggenschap over het gebruik van en de vormgeving van hun leefomgeving.

Placemaking vindt plaats in participatievorm. Professionals, ondernemers en 'gewone' burgers gaan samenwerken. Samen maak je succesvolle publieke ruimtes. De projecten beginnen vaak kleinschalig vanuit de behoefte de lokale openbare ruimte te verbeteren. Dit kan bijvoorbeeld nodig zijn wanneer er sprake is van non-plaatsen (plaatsen waarbij er een gebrek aan sociale binding is).¹⁰⁵ Of om gentrificatie (een upgrade van de buurt die er voor zorgt dat oorspronkelijke bewoners worden verdrongen) van die plaatsen tegen te houden.¹⁰⁶ Vervolgens wordt dit openbare gebied toegeëigend door de lokale gebruikers ervan. Waar voorheen plannen voor stedelijke ontwikkeling van bovenaf werden bepaald, zie je nu meer en meer (kleinschalige) initiatieven van onderaf ontstaan. Deze burgers willen mee beslissen over de inrichting van de openbare ruimte.

Je ziet hier dus een verschuiving tussen burger en overheid in het stad maken. Bij de ontwikkeling van de stad zijn zulke burgers dus belangrijk, want de bottomup initiatieven zorgen voor een grote maatschappelijke energie. Maar het kan ook zorgen voor ongelijkheid, want niet iedere burger doet mee aan de participatiesamenleving. Uiteindelijk zorgt placemaking voor een versterking van de buurt. De sociale cohesie wordt versterkt omdat er een nieuwe ontmoetingsplek ontstaat. Er wordt een aantrekkelijke (woon)omgeving gecreëerd voor en door de gebruikers, waar ze zich thuis kunnen voelen. Placemaking heeft ook een positieve invloed op de lokale economie en de culturele ontwikkeling van de buurt.

Identiteit

[...] Tegenwoordig koppel je je identiteit meer aan waar je nu bent, in plaats van waar je vandaan komt. Jouw identiteit is nu dynamisch. Binnen de stad creëren bewoners plekken waar ze zich thuis voelen. Behalve je huis, je echte thuis, wil je je ook graag thuis voelen op je werk, het café of op straat. De overheid

heeft de afgelopen jaren city marketing en city branding toegepast op de stad om geld te verdienen aan het nieuwe imago. Dit imago wordt vooral gecreëerd voor de buitenwereld, het ging er niet per se om of de stad een prettige woonplaats was voor haar bewoners. Ondanks alle veranderingen aan de stad is het van belang dat er voor de bewoners een herkenbaar 'thuis' blijft bestaan. Binnen de grote stad maken bewoners plekjes waar je je thuis kunt voelen, placemaking. Dit draagt bij aan de identiteit van de stad. Die stadsidentiteit maak je niet van bovenaf, het zijn de bewoners die er voor zorgen dat een stad een thuis is.¹⁰⁷

Opkomend burgerschap

De stedelijke initiatieven zijn een onderdeel van een bredere maatschappelijke beweging. Burgers nemen steeds meer het heft in eigen handen, ook bijvoorbeeld op het gebied van zorg en de pensioenen. Er is sprake van een 'samenredzaamheid'. Veel burgers hebben het vertrouwen verloren in de overheid, maatschappelijke organisaties en bedrijven.¹⁰⁸ Econoom Jeremy Rifkin noemt het in Tegenlicht een vorm van 'burgerkapitalisme'. Het beste van het kapitalisme en het socialisme komen samen in een sociale en duurzame economie op basis van andere dan monetaire waarden.¹⁰⁹

De verzorgingsstaat is veranderd en burgers en organisaties lossen nu zelf vaker problemen op. Dit actieve burgerschap is belangrijk nu we leven in een tijd waarin 'eigenaarschap' van publieke voorzieningen meer bij de burger is komen te liggen. We zijn terecht gekomen in een participatiesamenleving waarbij de rollen en taken van de overheid, bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers verandert. Dankzij de economische crisis en de bezuinigingen die daaruit voortvloeiden kwamen er meer maatschappelijk taken bij de burger terecht.

Maar het komt niet alleen door de bezuinigingsstrategie van de overheid. Bottomup projecten laten zien dat er behoefte is aan een publieke ruimte waarin er ook plek is voor het initiatief van de burgers. Er wordt niet gewerkt vanuit een gevoel van burgerplicht maar vanuit de behoefte om mee te praten over de inrichting en het gebruik van hun publieke ruimte. Omdat dit nieuwe ontwikkelingen zijn is nog onduidelijk hoe de overheid en andere betrokken partijen zich gaan opstellen ten opzichte van deze zelforganisatie van onderop.

Bottom up

Veel bottomup projecten laten zich inspireren door hun voorgangers, zoals bijvoorbeeld het NDSMterrein in Amsterdam of de stadstuin Prinzessinnengarten in Berlijn. In Nederland heb je niet zoals in Berlijn veel braakliggende terreinen, maar zie je wel projecten ontstaan binnen het bestaande stedelijke gebied, vaak in wijken die toe zijn aan stedelijke vernieuwing. Voorbeeld: de collectieve tuin in Amsterdam Oost. Vaak is het doel een openbaar toegankelijke plek te creëren die in het teken staat van ontmoeting en uitwisseling, en gaan de projecten tegen de privatisering en vercommercialisering van de stad in. De initiatiefnemers gaan niet voor de commercie, maar richten zich op de stad als woonplek en leefomgeving. Veel van die initiatiefnemers zullen toch moeten samenwerken met institutionele spelers, omdat ze projecten plaatsvinden in de fysieke stedelijke ruimte en er dus veel regels en wetten aan verbonden zijn. Via samenwerking zullen ze zich dus omhoog moeten werken, bottomup.

¹⁰⁵ Marc Auge Nonplaces

http://monoskop.org/images/3/3c/Auge_Marc_NonPlaces_Introduction_to_an_Anthropology_of_Supermodernity.pdf

¹⁰⁶ Wouter van Gent Gentrification is het einde van de eerlijke stad

<http://ruimtevolk.nl/2015/06/24/gentrificationisheteindevandeeerlijkestad/>

¹⁰⁷ JanHendrik Bakker De stad moet op zoek naar haar plaats

<http://ruimtevolk.nl/2015/01/29/destadmoetopzoeknaarhaarplaats/>

¹⁰⁸ Henri Beunders *Aristocratie van iedereen*

<https://www.groene.nl/artikel/aristocratievaniedereen>

¹⁰⁹ Tegenlicht Power to the People,

<http://tegenlicht.vpro.nl/aflleveringen/20122013/powertothepeople.html>

Tot nu toe worden de initiatiefnemers vanuit de overheid terughoudend benaderd, het kost dus veel overleg en doorzettingsvermogen om de overheid te overtuigen van je plannen. Maar wie heeft het nu voor het zeggen in de openbare ruimte? Voorheen werden vernieuwingen bepaald door de overheid (topdown) en werd de economische waarde belangrijker gevonden dan de gebruikswaarde van de stad. Bewoners werden niet of nauwelijks bij deze plannen betrokken.

De bottomup initiatiefnemers van nu bestaan vaak uit groepen buurtbewoners, kunstenaars en activisten. Het gaat om sterk gemotiveerde en zelf georganiseerde groepen die ook vaak samenwerken met andere lokale groepen en lokale organisaties. Die nieuwe sociale verbanden dragen weer bij aan de sociale cohesie. Omdat de projecten vaak informeel van aard zijn en plaatsvinden in de openbare ruimte is er sprake van een grote aanspreekbaarheid waardoor ze toegankelijk zijn voor uiteenlopende groepen die zo betrokken kunnen raken. Ook kwetsbare groepen kunnen makkelijker participeren, juist omdat het niet vanuit een officiële instantie gebeurt. De voortrekkers van de plannen zijn vooral hoogopgeleide en/of creatieve burgers. Je kunt je afvragen in hoeverre zij de rest van de bevolking mee krijgen en gaan voor het algemene belang, en niet slechts het collectieve belang.

Ontwerpen komen nu gezamenlijk tot stand, er is sprake van codesign. Bij het ontbreken van een institutionele opdrachtgever zie je dat kunstenaars en ontwerpers samen gaan werken met bewoners, de betrokkenen bepalen het eindresultaat. Dit is anders dan wanneer voorheen burgers werden uitgenodigd om zich uit te spreken over een bestaand plan. Burgers komen zelf met ideeën en kennis over de lokale situatie, ze krijgen zeggenschap over hun directe leefomgeving. Het is een nieuwe manier van stad maken. De overheid moet burgers vertrouwen geven om ze te helpen de stad de verder te ontwikkelen.

De ontwikkeling van de stad

Vanaf de jaren zeventig werd het behoud van de bestaande binnenstad belangrijk en in de jaren tachtig en negentig werden de kwaliteiten van het stedelijk leven herontdekt. De stedelijkheid van de stad zelf werd het belangrijkste kenmerk van de stad en hier ging men zich dan ook op richten. Een stad werd als aantrekkelijk gezien wanneer er een rijk cultureel aanbod was. Dankzij city marketing werd de stad aantrekkelijk gemaakt voor internationale bedrijven en toeristen. Er ontstond concurrentie tussen steden onderling. Uiteindelijk heeft zo'n (binnen)stad veel te bieden voor toeristen maar minder voor de eigen bewoners.

Daarna ontstond het idee van The Creative City. Het draait hierbij voornamelijk om het aantrekken van jonge creatieven en de betekenis die zij hebben voor de stad, in plaats van alle hooggeschoolde financiële werknemers.¹¹⁰ Ondanks dat er nu aandacht werd besteed aan de sociale en culturele kant van de stad, werd er nog steeds gestreefd naar een grote machtige stad, en niet per se naar een hoge kwaliteit van de leefomgeving van zijn bewoners. Er ontstaat een nieuwe verandering in het concept van The Creative City naar die van de innovatieve stad. Het gevaar van The Creative City is namelijk dat het vooral een stad voor de creatieven is. Behalve dat de stad een aantrekkelijke locatie is voor creatieven, is het vooral het resultaat van de sociale, culturele en economische innovatie die de creatieven bezorgen. Cultuur moet niet slechts gezien worden als aantrekkingskracht van de stad, maar als ene krachtige vernieuwing van de stedelijke economie en relaties. De productieve omgeving zorgt voor de innovatieve kracht van

de stad. Een productieve omgeving waarbij veel verschillende ondernemingen bij elkaar in de buurt zitten en er veel contacten en uitwisselingen zijn.

De innovatieve stad is de uitkomst van samenwerkende professionals die elkaar weten te vinden in de publieke sfeer. Nu de overheid zich steeds verder terug trekt zal ook het publieke belang in de stad worden gedragen door een bepaalde groep burgers met gedeelde waarden. Zij werken weer samen met andere groepen, en door die onderlinge uitwisseling ontstaan nieuwe vormen van publiek domein. De toegeëigende ruimte wordt ontwikkeld tot een publieke plek zoals de burger dat graag ziet. De gebruikers van de plek nemen de verantwoordelijkheid voor de sociale en publieke functies. Zulke initiatieven van bewoners, kunstenaars, activisten et cetera van onderop geven invulling aan de huidige stedelijke cultuur. Ze proberen het vergaan van de publieke ruimte tegen te gaan door deze weer aantrekkelijk voor gebruik en verblijf te maken. Op die manier ontstaat er een toegankelijk en verbindend publiek domein die de stedelijke cultuur in stand houdt.

Uiteindelijk zijn het altijd de bewoners zelf die de stad maken. Overheden willen het liefst alles zelf in de hand houden en regelen, zodat de stad zich ontwikkelt volgens hun planning en dat de stedelingen met de stad omgaan zoals zij dat voor ogen zagen. Maar de vormgeving van het dagelijks leven onttrekt zich aan die vooropgestelde planning, zeker wanneer je als beleidsmaker niet goed luistert naar de omgeving. Het beeld van de ideale stad zal verschillen van de werkelijkheid. Bewoners en gebruikers geven de betekenis aan een plek, ook als het oorspronkelijk een ander doel had. Je kunt een mooi park maken voor de hele buurt, dat uiteindelijk toch wordt overgenomen door bijvoorbeeld hangende bejaarden. Of onpraktische indelingen die door gebruikers worden gecorrigeerd, denk bijvoorbeeld aan het ontstaan van olifantenpadjes.¹¹¹

Conclusie

Hoewel de term placemaking misschien nog niet zo bekend is, is het idee van placemaking niet iets nieuws. Tientallen jaren geleden probeerden krakers al iets te veranderen aan hun stad bijvoorbeeld. In de huidige tijd is het een onderdeel van bredere beweging van opkomend burgerschap. De initiatieven van onderop zijn een nieuwe manier van stad maken waarbij een nieuwe relatie tussen burger en overheid nodig is. Hoewel het kleinschalige projecten zijn, zijn ze van grote betekenis voor de huidige maatschappelijke ontwikkelingen. Het ene project laat zich weer inspireren door het andere project. En projecten kunnen groeien.

Placemaking is een proces waarbij gebruikers (buurtbewoners, bedrijven) van een plek samenwerken om de plek (een gebouw of openbare ruimte) van niets tot iets te ontwikkelen. Van onderop wordt de buurt aantrekkelijker gemaakt. Placemaking zorgt voor nieuwe verbindingen, betrokkenheid en is bepalend voor de identiteit van de plek. Er is sprake van een democratische vernieuwing, vroeger mochten burgers slechts meepraten met de overheid, daarna veranderde dat in meebeslissen, en nu doen ze het zelf. De do it yourself cultuur. De initiatiefnemers eisen een rol op in het bestuurlijk proces als het gaat over de vormgeving van hun stad en gaan in overleg met de overheid. Deze nieuwe vorm van representatie leidt tot diversiteit in de openbare ruimte. Het is een manier om van onderop je visie op de stad te geven. De projecten leveren vaak levendige publieke plekken op, die de omgeving ervaart als een upgrade ten opzichte van de oude situatie van de plaats. Mensen willen zich niet alleen in hun huis thuis voelen, maar ook in de openbare ruimte.

¹¹⁰ Charles Landry *The Creative City*
<http://www.demos.co.uk/files/thecreativecity.pdf>

¹¹¹ Arnold Reijndorp, Leeke Reinders *De alledaagse en de geplande stad*

Verder lezen

Stationsplein 1965. Bron: www.oud-rotterdam.nl.

In de tweede deel van haar paper gaat Lygia in op de vernieuwing van het Centraal Station en omgeving in Rotterdam. Na opening van het nieuwe station in het voorjaar van 2014 maakte de gemeente een half jaar later bekend dat er een kunstwerk op het stationsplein zou komen. Een vijfkoppige commissie had uit 40 kunstwerken het ontwerp *Kissing Earth* van de IJslands-Deense kunstenaar Olafur Eliasson geselecteerd. Het werk bestaat uit twee transparante en gespiegelde wereldbollen van 10 meter hoog, die elkaar raken (kussen) op de plek waar Rotterdam ligt. Het is de bedoeling dat men onder het werk door kan lopen. Het werk symboliseert Rotterdam als is het knooppunt van de wereld:

"Er zit een soort vooruitgangsoptimisme in. Die wederopbouw-gedachte, dat kenmerkt Rotterdam. Ik denk zeker niet dat hij dit voor Amsterdam gemaakt zou hebben. Het is ook een beeld van nu: open, gemaakt van een spiegelend materiaal. De bezoeker bepaalt dus hoe het eruit ziet. En in het werk is Rotterdam het centrum van de wereld. Het gaat over Rotterdam als wereldstad."

De vraag is of de Rotterdammers er ook zo naar kijken. Na de bekendmaking ontstond een discussie online en een Facebookpagina getiteld 'Pleurt op met je ballen'. Lygia onderzoekt hoe het Stationsplein zo ingericht kan worden, dat er een succesvolle plaats van en voor Rotterdammers kan ontstaan.

Literatuur

00:/, *Compendium for the Civic Economy: What our cities, towns and neighbourhoods can learn from 25 trailblazers*. Haarlem, Netherlands: Trancity-Valiz, 2012.

Amin, Ash, 'Collective culture and urban public space'. In: *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*. Volume 12, nr 1 (april 2008), 5-24.

Bollier, David, *Think Like a Commoner: A Short Introduction to the Life of the Commons*. Canada: New Society Publishers, 2014.

Bollier, David en Silke Helfrich (eds), *The Wealth of the Commons: A World Beyond Market and State*. Amherst, MA: Levellers Press, 2012.

Bosma, Koos en Jan Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2010.

Connectedness and Proportionality Are Creating a New Agenda for Social Design. Amsterdam: BIS Publishers, 2013.

Cultuur als aanjager van gebiedsontwikkeling. Boekman 101 (winter 2014/2015).

Franke, Simon, Jeroen Niemans en Frans Soeterbroek (red.), *Het nieuwe stadmaken. Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld*. Haarlem: Trancity-Valiz, 2015.

Fuad-Luke, Alastair, Anja-Lisa Hirscher, Katherina Moebus (eds), *Agents of Alternatives: Redesigning Our Realities*. Berlin: Agents of Alternatives, 2015).

Gelinck, Sander en Frank Strolenberg, "Herbestemmen en de nieuwe realiteit", *Renda special* 1 (2013), 44-48.

Gelinck, Sander en Frank Strolenberg, *Rekenen op herbestemming. Idee, aanpak en cijfers van 25+1 gerealiseerde projecten*. Rotterdam: NAI Publishers en Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, 2014.

Janssen, Joks e.a., *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding. De relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening*. Netwerk Erfgoed en ruimte, 2012.

Karakterschetsen. Nationale onderzoeksagenda Erfgoed en ruimte. Netwerk Erfgoed en ruimte, 2013.

Kent, Fred, "Placemaking around the world", *Urban Land* (2008), 58-65.

Kolen, J.C.A., "De biografie van het landschap", *Vitruvius* 1 (2007), 14-18.

Lupi, Tineke, *Buiten wonen in de stad: de place making van IJburg*. Amsterdam: FMG, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR), 2008.

Lydon, Mike and Anthony Garcia, *Tactical Urbanism: Short-Term Action for Long Term Change*. New York: Island Press, 2015.

Miazzo, Francesca en Tris Kee, *We Own the City: Enabling Community Practice in Architecture and Urban Planning*. Haarlem: Trancity-Valiz with CITIES and University of Hong Kong, 2014.

Ministerie van OC&W, *Kiezen voor karakter. Visie erfgoed en ruimte*. Den Haag, 2011.

Montgomery, Charles, *Happy City: Transforming Our Lives Through Urban Design*. London: Penguin, 2013.

New solutions group, *Placemaking in legacy cities: Opportunities in Good Practices*, Flint Michigan: Center for Community Progress, December 2013.

Schoonderbeek, Marc, "Het landschap als historische montage. Een gesprek tussen Jan Kolen en Dirk Sijmons", *Oase* 69, 80-93.

De wijde blik. *Op het snijvlak van ruimtelijke ordening en erfgoed: onderzoek en onderwijs in het HBO. Lectoren aan het woord: essays en interviews*. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, 2014.

Janssen, Joks e.a., *Oude sporen in een nieuwe eeuw. De uitdaging na Belvedere*. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed/Netwerk Erfgoed en ruimte, 2013.

Reijndorp, Arnold en Leeke Reijnders, *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*. Haarlem: Trancity-Valiz, 2010.

Urhahn, Gert, *The Spontaneous City*. Amsterdam: BIS Publishers, 2010.

Schwarz, Michiel en Diana Krabbendam (The Beach network), *Sustainist Design Guide: How Sharing, Localism, Connectedness and Proportionality Are Creating a New Agenda for Social Design*. Amsterdam: BIS Publishers, 2013.

Schwarz, Michiel, *(Re)Design in the culture of sustainism, in: On Air: Skills of the 21st Century*. Amsterdam: Art Practice and Development research group, Amsterdam School of the Arts, 2014.

Schwarz, Michiel, *A Sustainist Lexicon: Seven entries to recast the future — Rethinking design and heritage. With field notes by Riemer Knoop and sustainist symbols by Joost Elffers*. Amsterdam: Architectura & Natura Press, 2016.

Silberberg, Susan et al, *Places in the Making: How placemaking builds places and communities*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Department of Urban Studies and Planning, 2013.

Steenhuis, Marinke en Paul Meurs, *Herbestemming in Nederland. Nieuw gebruik van stad en land*. Rotterdam: NAI Uitgevers en SteenhuisMeurs Schiedam, 2011.

Waal, Martijn de, *De stad als interface. Hoe nieuwe media de stad veranderen*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2013.

Walljasper, Jay, *All That We Share: A Field Guide to the Commons*. New York: The New Press, 2010.

Woodcraft, Saffron, Tricia Hackett & Lucia Caistor-Arendar, *Design for Social Sustainability: A framework for creating thriving new communities*. London, Future Communities/ The Young Foundation, July 2011.

Websites

Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Zie:
<http://www.cultureelerfgoed.nl/erfgoed>
<http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/visie-erfgoed-en-ruimte/publicaties>
<http://erfgoedmonitor.nl/>
<http://www.handreikingerfgoedruimte.nl>
<http://www.kiezenvoorkarakter.nl/>

Kennis- en netwerkorganisaties stedelijke ontwikkeling, herbestemming en sociale innovatie. Zie:
<http://www.herbestemming.nu>
<http://www.kennisbankherbestemming.nu>
<http://www.platform31.nl/>
<http://www.platformvoer.nl/>
<http://www.thebeach.nu/>

Week van het Lege Gebouw, zie:
<http://www.weekvanhetlegegebouw.nl>

'On the Commons' network, zie:
<http://www.onthecommons.org>

Pakhuis de Zwijger, zie:
<https://dezwijger.nl/>

'Stadmakers' (city makers) about 'cities in transition':
<https://citiesintransition.eu>

PPS Project for Public Spaces, 'What makes a successful place?', blog 2 augustus 2013. Zie:
<http://www.pps.org/reference/grplacefeat/>
<http://www.pps.org/>

Diversen:
<http://www.nederlandwordtanders.nl/>
<http://thespontaneouscityinternational.org/manifesto/>
<http://uitgeverijvanleegstand.nl/>

